

**QOBUSTAN-
AZƏRBAYCANIN
QƏDİM
MƏDƏNİYYƏT
OCAĞI**

**GOBUSTAN-
THE ANCIENT
CENTRE
OF AZERBAIJAN
CULTURE**

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

BBK.00.0.
R-00

BBK.00.0.
Q-00

Redaktor: Firuzə Muradova
tarix elmləri namizədi

Editor: Dr. Firuza Muradova

Rəyçilər: M.M.Mansurov
tarix elmləri namizədi
F.L.Qasımov
tarix elmləri namizədi

Reviewers: Dr. M.M.Mansuriv

Dr. F.L. Osmanov

R-00 Cəfərqulu Rüstəmov,
Qobustan-Azərbaycanın
qədlim mədəniyyət ocağı,
Bakı, 2006, 96 səh. (şəkilli)

R-00 Jafargulu Rustamov,
Gobustan - The Ancient
Centre of Azerbaijan Culture,
Baku, 2000, 96 pages (with ill.)

Kitabda tarixən ən qədim xalq olan azərbaycanlıların ulu babalarının eramızdan əvvəl XVIII-XV minilliklərdən başlayaraq yaratdığı Qobustan abidələri haqda müəlifin 40 illik arxeoloji qazıntı və axtarışlarla əldə etdiyi elmi nəticələr və bu xalqın kimliyi - soy-kökü barədə fikirləri verilmişdir.

This book shares thoughts of the author, which he has obtained during 40 years spent on archeological excavations and research of Gobustan monuments created in XVIII-XV millenniums BC by the ancestors of Azerbaijanis, historically the most ancient nation in the world.

BTC şirkətinin dəstəyi ilə
çapa hazırlanmışdır.

Under support of BTC

ISBN: 9952 - 426 - 32 -1

© C..Rüstəmov, 2006

© Without announcement.
J.Rustamov, 2006

Arxeoloq
Cəfərqulu Rüstəmovun
80 illiyinə həsr olunur

Devoted to the 80th
anniversary of Archeologist
Jafargulu Rustamov

Cəfərgulu Namaz oğlu Rüstəmov 5 mart 1926-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Qazax rayonunun Daş Salahlı kəndində anadan olmuşdur.

Sadə, təvazökar, əməyə qurşanmış insan və tədqiqatçı alim haqqında danışmaq çətindir.

Cəfərgulu Rüstəmov ilk elmi fəaliyyətinə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix institutunun Paleolit-archeoloji ekspedisiyasında başlamışdır. Paleolit dövründən orta əsrlərə qədər aid edilən bir çox archeoloji abidələrin qazıntı və tədqiqatında iştirak etmişdir.

Qobustan qayaüstü təsvirlərini ilk dəfə aşkar etmiş və dünyaya tanıtmış archeoloq, alim İsxak Cəfərzadənin işini, Qobustan təsvirlərinin tədqiqatını Cəfərgulu Rüstəmov davam etdirmişdir. O, Qobustan archeoloji ekspedisiyasının rəisi olaraq ömür-gün yoldaşı xanım Firuzə Muradova ilə birlikdə 1965-ci ildən həyatının son gününədək Qobustan ərazisində archeoloji qazıntılar və tədqiqatlar aparmış, bu ərazidə bütün qayaları qarış-qarış öyrənərək yeni abidələr, təsvirlər aşkar etmişdir.

Qobustan tədqiqatçılarının əməyi hədəf getməmişdir. 1966-cı ildə Azərbaycan dövləti Kichikdaş, Böyükdaş və Cingirdağ-Yazılıtepe ərazilərində qayaüstü təsvirlərinin zənginliyini, əhəmiyyətini nəzərə alaraq onların tədqiqi və mühafizəsinin mütləq təminatı üçün təmin olunması məqsədi ilə Qobustan Dövlət tarixi-bədii qoruğu yaratmışdır. Cəfərgulu Rüstəmov qoruğun ilk direktoru olmuş və 1976-cı ilədək bu vəzifədə çalışmışdır.

Cəfərgulu Rüstəmov bütün ömürünü Qobustan abidələrinin, qayaüstü rəsmlərin, mədəni irsimizin tədqiqinə, qorunmasına və təbliğinə həsr etmişdir. Onun zəhməti nəticəsində Qobustan qoruğunun yaxınlığında yerləşən Şıxqaya və Şonqar dağlarının ərazisində üst paleolit, neolit və eneolit dövrlərinə, orta əsrlərə aid yüzlərcə qayaüstü təsvirlər, qədim yaşayış məskənləri, kurqanlar aşkar edilmiş və dövlət

Jafargulu Namaz oğlu Rustamov was born in Dash Salahli village of Gazakh region of the Azerbaijan Republic on March 5, 1926.

It is hard to talk about this simple, modest and diligent personality, researcher and scientist.

Jafargulu Rustamov started his scientific activity with the Palaeolithic-Archeological Expedition of the History Institute of the Azerbaijan National Academy of Sciences. He took part in the digging and study of numerous archeological monuments dating from the Palaeolith Era up to the Middle Ages.

It was Jafargulu Rustamov who continued the work of archeologist Ishag Jafarzade, who first discovered Gobustan on-rock drawings and made them famous all over the world. He also carried out the study of Gobustan drawings. Heading the Gobustan Archeological Expedition, he carried out archeological diggings and researches in Gobustan and discovered new monuments and drawings having studied all the rocks in this area in detail together with Mrs. Firuza Muradova, his wife, from 1965 till the very last days of his life.

The Gobustan researchers did not work in vain. Taking into consideration the importance of the rich on-rock drawings in Kichikdash, Boyukdash and Jingirdagh-Yazilitepe territories, the Gobustan State Historical-Artistic Reserve was created by the Azerbaijan Republic in order to provide the organized study and protection of these drawings. Jafargulu Rustamov became the first director of the Reserve and remained in this position till 1976.

Jafargulu Rustamov devoted his entire life to the study, protection and popularization of the Gobustan monuments, on-rock drawings and our cultural heritage. It was due to his hard work that hundreds of on-rock drawings, ancient settlements and burial mounds dating back to Upper Palaeolith, Neolith and Enelolith Eras and Middle ages in the territory of Shikhgaya and Shongar Mountains clo-

mühafizəsinə götürülmüşdür.

Cəfərqulu Rüstəmov 100-dən artıq məqalənin, kitabça, bukletin, "Qobustan dünyası" və 3 cildlik "Qobustan petroqlifləri" elmi əsərlərin müəllifidir. O, "Qobustan qayaüstü təsvirləri (Kiçikdaş)" monoqrafik əsərini isə hazırlamış və sağlığında çap etdirmək ona qismət olmamışdır. Bu monografiya xeyriyyəçi dəstəyini gözləməkdədir.

Hər zaman nadir tarix-sənət abidəsi olan Qobustanı düşünən, onun tanınmasını şəxsi maraqlarından üstün tutan və məhz bu səbəbdən sadalanan çoxsaylı elmi əsərlər yazan - Cəfərqulu müəllimi elmi dərəcələr və titullar düşündürməyib. O, yaddaşlarda təvəzökar və böyük tədqiqatçı kimi qalacaqdır.

Cəfərqulu Rüstəmov bizə mədəni irsimizi sevməyi və qorumağı öyrətdi. Bizim borcumuz onun vətənə olan məhəbbətini qarşıdan gələn nəsillə çatdırmaqdır.

Azərbaycanın mədəni irsinin qorunmasına, bu kitabın ingilis dilinə çevrilməsi və çap olunmasına göstərdiyi dəstəyə görə BP şirkətinin Bakı ofisinə dərin təşəkkürümüzü bildiririk.

Rizvan Bayramov

se to the Gobustan Reserve were discovered and put under state protection.

Jafargulu Rustamov is the author of more than a 100 articles and booklets, scientific works as "Gobustan Dunyasi" (World of Gobustan) and 3-volume "Gobustan Petroglyphs". He wrote the monographical work of "Gobustan On-rock Drawings (Kichikdash)", but didn't have a chance to publish it during his life time. This monographical work is waiting for a philanthropic support.

Jafargulu Rustamov who was constantly thinking about the rare historical-documentary monument Gobustan and who preferred its popularization to his personal interests and for that reason only wrote the above mentioned scientific works never thought about scientific degrees and titles. He will always remain as a modest and great researcher in minds.

Jafargulu Rustamov taught us to love and preserve our cultural heritage. Our duty is to pass his love for his country to the future generations.

We express our deepest gratitude to BP Baku office for their support to preserve the cultural heritage of Azerbaijan and to translate this book into English and publish it.

Rizvan Bayramov

■ **Qobustan. 1981**
Cəfərqulu Rüstəmov
Tur Heyerdal
Firuzə Muradova

■ **Gobustan. 1981**
Jafərgulu Rüstəmov
Thor Heyerdahl
Firuza Muradova

■ **Qobustan. 2001**
Tur Heyerdal
Cəfərqulu Rüstəmov

■ **Gobustan. 2001**
Thor Heyerdahl
Jafərgulu Rüstəmov

Azərbaycan insan yaranandan bu günədək bəşər tarixinin bütün dövrlərinə aid tarixi-arxeoloji abidələrlə zəngin bir ölkədir.

Azıx mağarasından arxeoloji qazıntılarla aşkara çıxarılmış daşdan əmək alətlərinin arxeoloji-elmi tədqiqi göstərmişdir ki, insanlar hələ bir milyon ildən çox bundan əvvəl burada, Quruçay dərəsində məskən salıb yaşamışlar.

Deməli, Azərbaycan dünyada insanın ilk yaranma ocaqlarından biridir. Azərbaycan torpağı o vaxtdan çox-çox əvvəl də, sonrakı bütün tarixi dövrlərdə də insanın yaşaması üçün lazımı şəraitə - mülayim təbiətə, zəngin bitki örtüyünə malik olmuş, burada ibtidai insanların ovlaması üçün müxtəlif vəhşi heyvan sürüləri dolaşmışdı (2). Bu səbəbdən də Azərbaycan ərazisində daş dövrünün bütün mərhələlərinə aid düşərgələr, sonrakı neolit, eneolit, tunc, dəmir, antik dövrlərə aid yaşayış yerləri, qalalar, şəhər qalıqları, memarlıq abidələri, eləcə də qədim qayaüstü təsvirlər və s. kimi tarixi-arxeoloji abidələrin çoxluğu təəcüb doğurmur. Ona görə də tanınmış arxeoloq alimlər Azərbaycan torpağını yeraltı muzey adlandırmışlar.

Vətən torpağında əsrlər boyu saxlanmış hər bir tarixi-arxeoloji abidə babalarımızın tarix boyu yaşayışı, yaradıcılığı, həyat tərzi və qədim mədəniyyəti, onun inkişaf mərhələlərini, dünyagörüşü və dini təsəvvürlərini öyrənmək üçün qiymətsiz tarixi əsər, maddi mənbədir. Ulu babalarımızın nəfəsinin qoxusu gələnlə belə abidələr

Azerbaijan is a country rich with historical and archeological monuments related to any period of mankind history since origins of a human being till nowadays.

The scientific analysis made on stone implements discovered in archeological excavations of the Azykh Cave showed that more than one million years ago people set up settlements here, in the valley of Guruchay.

Therefore, Azerbaijan is one of the first origins of a human being in the world. Even earlier than that time, as well as in any other historical periods the land of Azerbaijan provided appropriate living conditions for the prehistoric men, such as moderate nature, rich and diverse plants, herds of various wild animals on pastures as hunting targets. For this reason, such a big amount of historical and archeological monuments like camps, remains of cities, architect monuments and on-rock drawings etc., related to all periods of the Stone Age on the territory of Azerbaijan, the settlements belonging to the following Neolith, Eneolith, Bronze and Iron Ages, and antic periods, is not surprising. This is why the land of Azerbaijan is called by prominent archeologists 'an underground museum.'

Any historical and archeological monument which has remained through the ages in the ground of our homeland is a priceless historical piece of arts, corporeal source, from which we can learn living customs, arts, way of life and ancient culture, its development stages, ideology and religious outlooks of our ancestors.

kompleksinin biri də Qobustanda saxlanmışdır.

Qafqaz dağlarının cənub-qərb ətəkləri ilə Kaspi dənizi arasındakı 100 km-ə qədər diametrə malik, çoxlu qədim çay yataqları və yarıqlarla (qobularla) kəsilən yarımsəhra dağətəyi böyük coğrafi rayon Qobustan adlanır. Qobustan sözü qobular olan yer, qobular ölkəsi mənasını verir.

Qobustanın yer səthi girintili-çıxıntılıdır. Qobustanda hündürlüyü 600-700 metrə çatan, üzəri əhəngdaşı layı ilə örtülü qayalıqlara malik dağlar, tektonik qalxmalar və palçıq vulkanlarından ibarət yüksəkliklər var.

Qobustanın iqlimi çox qurudur, yayı çox isti və quraq, qışı mülayim keçir. Havasının orta illik temperaturu 12-14,5 dərəcədir. Zəmanəmizdə Qobustanın bitki örtüyü və heyvanat aləmi kəsibdir. Qobustanda yalnız yaz və payız yağışlarından sonra təbiət cana gəlir, ərazi yaşllaşır. Ağac və çoxillik kollar, əsasən qayalar arasında, kökləri əhəngdaşı laylarından nəm götürə biləcək yerlərdə bitir.

Qobustan sirli-sehrli bir diyar, qədim qayaüstü təsvirlər və ilk insan düşərgələri və b. tarixi abidələrlə zəngin arxeoloji rayondur.

Bəlkə elə bu səbəbdəndir ki, son illər Qobustan sözü dildən-dilə gəzir, alimlərin, səyyahların və tarixsevənlərin ziyarətəhəna, mətbuatda və televiziya ekranında tariximiz haqqında verilişlərin embleminə çevrilir.

Qobustanda qədim qayaüstü təsvirlərin varlığı elm aləminə 1940-cı illərdən məlum olmuşdur. İlk olaraq onun axtarılması və tədqiqi ilə Azərbaycanın qocaman arxeoloqu (1982-ci ildə

One of such complexes of monuments which still retains the breath of our forefathers was preserved in Gobustan.

A big geographic region covering the semi-desert between South-East slopes of the Caucasus Mountains and the Caspian Sea with diameter of 100 km, freaked with ancient river deposits and canyons ('gobu'), is named Gobustan. The word 'Gobustan' means the place where there's a lot of Gobu, the land of Gobu.

The ground surface of Gobustan is uneven. In Gobustan there are mountains covered with limestone layers and reaching 600-700 meters, and other ridges caused by tectonic movements and mud volcanoes.

Climate is very dry in Gobustan, in summer it is hot and droughty, in winter - moderate. The average annual air temperature is 12-14.5 degrees. Presently, plant and animal life is very poor there. In Gobustan, the nature comes to life and the area covers with greens only after the spring and autumn rains. Trees and perennial bushes grow generally between the rocks, their roots going through limestone layers towards the places where they can collect some moisture.

Gobustan is a region rich with magic and secrets, on-rock drawings, prehistoric settlements and historical monuments.

Probably that's the reason why Gobustan has turned into an object of pilgrimage for scientists, travelers and fans of history, an emblem of TV programs on history.

The existence of the ancient on-rock drawings has become known to the scientists since 1940.

First they were discovered and

dünyasını dəyişmiş) İ.M.Cəfərzadə məşğul olmuş, Qobustanda Böyükdaş, Kiçikdaş dağları və Cingirdağ-Yazılı təpədə 700-dən çox qaya və daş üzərində 3500-ə qədər qayaüstü təsvir və insan əlinin əməli olan yalaq, dəlmə, yazı qalığı, işarə, damğa və s. kimi abidələr aşkar edib öyrənmişdir.

1965-ci ildən Qobustan abidələrinin tədqiqi Qobustanda arxeoloji qazıntılar və qədim qayaüstü təsvirlərin axtarılması işi ilə bu sətirlərin müəllifi və müəllifin həyat yoldaşı, tarix elmləri namizədi F.M.Muradova məşğul olurlar. 1967-ci ildən Qobustanda Böyükdaş, Kiçikdaş, Cingirdağ dağları və Yazılı təpə ərazisində Qobustan Dövlət tarixi-bədii qoruğu yaradılmışdır. Keçən 35 il ərzində Qobustanda 20-dən çox qayaaltı sığınacaq və yaşayış yerlərində, 40-dan çox kurqanda arxeoloji qazıntı aparılmış, üzərində qədim şəkillər çəkilmiş 300-ə qədər yeni daş və qaya aşkar edilib qeydə alınmışdır.

Aparılmış arxeoloji qazıntı və elmi axtarışların nəticələri göstərmişdir ki, Qobustan abidələri üst paleolitın sonunda eramızdan əvvəl XVIII-XV minilliklərdən orta əsrlərə qədərki 15-20 minillik böyük bir tarixi dövrdə yaranmış və bu dövr ərzində Qobustanda demək olar ki, həyat dayanmayıb. Anazağa, Kəvizə, Ceyranlar, Firuz və s. kimi bir çox düşərgələrdə təbii hadisələrlə əlaqədar qısa müddətə kəsilsə də yenidən da-vam edib.

Bu gün Azərbaycanı dünyaya tanıdan vasitələrdən biri də Qobustanda göstərilən tarixi dövr ərzində Azərlərin babaları qədim qobustanlıların yaratdıqları, onların həyat tərzini, təsərrüfat həyatı, dini və dünyəvi görüşləri, incə-

researched by a veteran Azerbaijan archaeologist I.M.Jafarzade (deceased in 1982), who had found about 3500 on-rock drawings and products of human activities, writing remains, signs, stigmas etc., on more than 700 rocks and stone slabs on the Boyukdash and Kichikdash Mountain of Gobustan and Jingirdag-Yazili Hill.

In 1965, research of Gobustan monuments, archeological excavations and search of on-rock drawings was carried out by the author of this book and his spouse F.M.Muradova, Candidate of Historic Sciences. Since 1967, the Gobustan State Historic and Natural Reserve has been established on the territory of Boyukdash, Kichikdash, Jingirdag Mountains and Yazili Hill.

In the past 35 years the archeological excavations have been held in over 40 burial mounds on the area of more than 20 under-rock coves and settlements, up to 300 new rocks and slabs with ancient drawings on them were discovered and registered.

The results of the performed archeological excavations and scientific researches showed that Gobustan monuments were created during a big historic period of time since the end of Upper Paleolithic in XVIII-XV millenniums BC till the Middle Ages, and during that period life in Gobustan apparently has never stopped, in many settlements like Anazaga, Kenize, Jeyranlar, Firuz etc., it could have stopped for short periods due to natural causes, but then continued again.

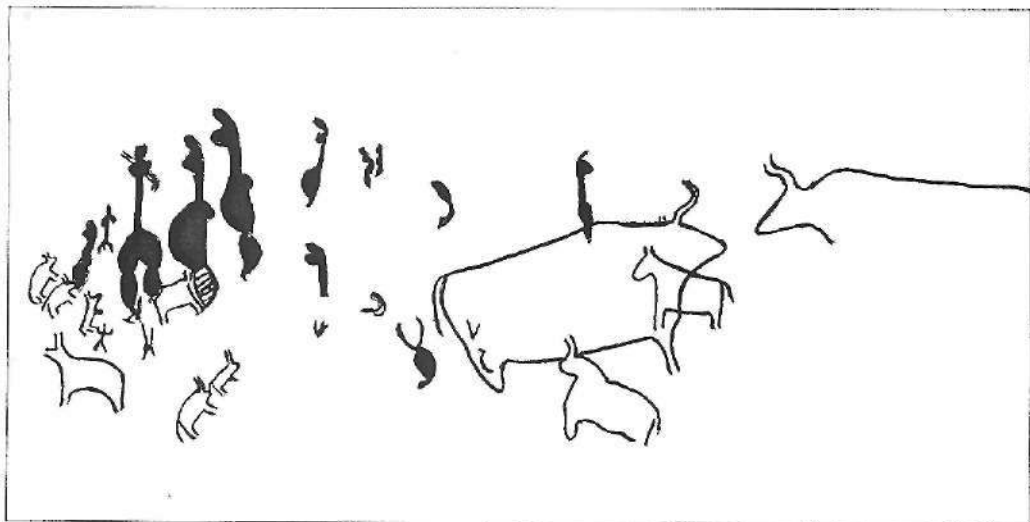
Today, one of the means introducing Azerbaijan to the world is the complex of historical and archeological monuments of Gobustan which reflect like in a mirror

sənəti və bütün bunların inkişaf yollarını özündə güzgü kimi əks etdirən Qobustanın tarixi-arxeoloji abidələri kompleksidir. Bu baxımdan Qobustanı özünəməxsus xüsusiyyətlərinə-abidələrinin çox böyük tarixi dövr çərçivəsində yaranması, mövzu müxtəlifliyi, reallığı və bütün bunların 2-3 km arası olan iki kiçik dağın ərazisində olmasına görə açıq səma altında zəngin tarixi arxeoloji muzey adlandırmaq olar. Formalarına görə Qobustan abidələrini iki əsas qrupa ayırmaq olar:

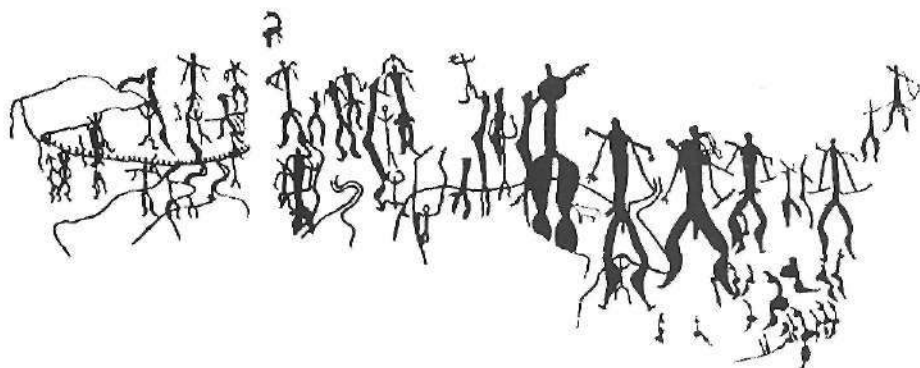
1. Qobustanın qədim qayaüstü təsvirləri;

2. Qobustanda qədim insan düşərgələri və başqa tarixi abidələr.

the way of life, religious and mankind outlooks, arts, agricultural activities and other development stages of the forefathers of the Azers in the mentioned period of time. From this point of view, due to its unique features, such as huge period of creation of the monuments, diversity of topics, reality and the fact that all this is placed between two mountains in 2-3 kilometers from each other, Gobustan can be named a rich archeological open-air museum. The Gobustan monuments can be divided into 2 main groups in accordance to their forms: 1. ancient on-rock drawings in Gobustan; 2. Ancient prehistoric settlements and other historical monuments.

**QOBUSTANIN QƏDİM
QAYAÜSTÜ TƏSVİRLƏRİ**

**ANCIENT ON-ROCK
DRAWINGS IN GOBUSTAN**

İnsan cəmiyyətinin yazıya qədərki qədim tarixini araşdırma işində arxeoloji qazıntılarla əldə edilmiş maddi-mədəniyyət qalıqları ilə yanaşı qədim təsvirlər də mühüm rol oynayır. Bu tip qədim abidələr ən çox daşlar və qayalar üzərində saxlanmışdır. Qədim təsvirlərə gil və metal qablar və sümük əşyalar üzərində də rast gəlinir. Qədim qayaüstü təsvirlərin çoxluğu, dünyanın müxtəlif regionlarında yayılması və mövzu müxtəlifliyi onları xüsusi arxeoloji tədqiqat obyektinə çevirmişdir. Bunun nəticəsidir ki, artıq qayaüstü təsvirlərə həsr olunmuş onlarca kitab, yüzlərlə məqalə yazılmış, qayaüstü təsvirlər radio və televiziya da tez-tez gedən verilişlərin mövzusunə çevrilmişdir.

Tarixin sirlərini açmaq üçün arxeoloji arxivin bir növü olan qədim qayaüstü təsvirlər elm aləminə hələ XIX əsrin ortalarından məlumdur. Qədim qayaüstü təsvirlər əsasən iki üsulla - petroqliflər (daşlar üzərində naxış açma) və palitra ilə (rənglə) çəkilmişdir. Daş üzərində qədim şəkli (petroqlifi) ilk dəfə K.Qrevink 1848-ci ildə Oneqa gölü sahilində görmüşdü. Palitra tipli qədim rəngli şəkil isə ilk dəfə keçən əsrin 70-ci illərində İspaniyada Altamira kəndi yaxınlığında Altamira mağarasında tapılmışdır.

XIX əsrin sonlarından keçmişin şə-

Along with the remains of material culture obtained on archeological excavations while researching period of history of the mankind before the writing, the ancient pictures have also played an important role. This type of ancient monuments remained mostly on rocks and stone slabs. Ancient drawings have also been met on clay and metal plate and bony items. The big number of the ancient drawings, their spread-out along different geographical regions turned them into the object of special archeological research. In result of this, up to now there are dozens of books, hundreds of articles written about on-rock drawings, and these pictures have become a popular topic on TV programs.

To discover the secrets of history the on-rock drawings as some sort of archeological archive became known to the scientific world since the 19th century. The ancient on-rock drawings were usually drawn in two methods: petroglyphs (ornaments on the rock) and palette (color). First time the ancient drawing (petroglyph) on the rock was noticed by K.Grevnik in 1848 on the shore of the Onega Lake. And the colored drawing in palette style was first found in the 70-s years of the last century in Spain, in the Altamira Cave close to the Village of Altamira.

Since the end of the 19th century the

hidi - arxeoloji material kimi qədim qayaüstü təsvirlərə maraq yaranır və bu sahəyə elmi maraq artır. Artıq zəmanəmizə kimi dünyada bütün qitələrdə, bir çox regionlarda həm palitra, həm də petroqliflər şəklində qədim qayaüstü təsvirlər aşkar edilib qeydə alınmış və öyrənilmişdir. Getdikcə də qədim qayaüstü təsvirlər, onların saxlandığı mağara və ərazilərin sayı artır.

Azərbaycanda qayaüstü təsvirlər ilk dəfə Qobustanda və 1969-cu illərdə Abşeron yarımadasında 1970-ci ildə Kəlbəcər rayonunda Naxçıvanda Gəmiqayada son illərdə isə Cənubi Azərbaycanda - Qaradağ bölgəsində aşkar edilib öyrənilmişdir.

Qədim qayaüstü təsvirlər respublikamızdan kənar da - Ukraynada Kamennaya Mogilada, Dağıstanda, Kariyada və Oneqa gölü ətrafında, Uralda Kap mağarasında, Sibirdə, Zabaykalyədə, Aşağı Amurda və Baykal gölü ətrafında, Orta Asiyada, Gürcüstanda, Monqolustanda, Fransada, İtaliyada, Afrikada, Skandinaviyada və s. aşkar edilmişdir.

Qayaüstü təsvirlər tapılmış kənar sahələrdəki kolleksiyalardan şəkillərin sayı Qobustandan çox olanları da var, az olanları da. Fransada Fon-de qom, İspaniyada Altamira, Uralda Kap mağarasında və s. yaşca Qobustandan qədim, yuxarı paleolitə aid şəkillər də var. Afrikada, Orta Asiya, Sibir, Monqolustan və s. yerlərdəki kimi Qobustanla yaşı yaxın və gec olan təsvirlər kolleksiyaları da var. Göstərilən başqa kolleksiyalarda da Qobustanda olan bir çox qədim təsvirlərin oxşarlarını görmək olar. Lakin başqa kolleksiyalardakı qayaüstü təsvirlər hər biri ayrılıqda

interest towards the on-rock drawings appears and the scientific interest to this area starts to grow. Up to present, in all continents and numerous regions the on-rock drawings performed in petroglyphs or palette style have been discovered, registered and researched. And the number caves and regions with ancient drawings keeps growing.

In Azerbaijan, the on-rock drawings first were discovered and researched in Gobustan and in 1969 on the Absheron peninsula in 1970 in Kalbajar District on the Gemigaya Mountain in Nakhchivan in the recent years in the South Azerbaijan, in Garadagh area.

Out of the borders of our republic the ancient on-rock drawings were found in Kamennaya Mogila in Ukraine, Daghestan, around Onega Lake in Kareliya, Kup Cavern in Ural Mountains, Siberia, Zabaykalye, around Lower Amur River and Baykal Lake, Central Asia, Georgia, Mongolia France, Italy, Africa, Scandinavia and so on.

There are collection of drawings bigger or smaller than the one in Gobustan. In Fon-de-com in France, Altamira in Spain and Kup Cavern in Ural etc., there are drawings which refer to the Upper Paleolithic, that is they are older than the ones in Gobustan. There are collections of drawings in Africa, Central Asia, Siberia and Mongolia which are of similar or younger age than Gobustan's. In the mentioned collections there are ancient drawings which show certain similarities with Gobustan drawings. However, while the on-rock drawings in the other collections reflect some particular period

tarixi dövrlərdən bir mərhələni əks etdirir, müəyyən bir minillikdə yaranmışsa, Qobustanın qay-aüstü təsvirləri və b. abidələr (qədim düşərgələr, yaşayış yerləri, dəfn abidələri və s.) arxeoloji və etnoqrafik adət-ənənələri əks etdirən abidələr kolleksiyası tarixən yuxarı paleolit dövrünün sonundan orta əsrlərə qədərki 15-20 min ildən çox bir dövrdə yaranmış və bu müddətdə Qobustanda həyatın fasiləsiz davam etdiyini göstərir. Qobustanda süjet baxımından yuxarı paleolit dövrü mağaralarındakı mamont, kərgədan və ya Afrika dəvə-quşusunun təsvirləri yoxdur. Lakin Qobustanda həyat olan dövrdə, Qobustan şəraitində yaşayan, hətta Qobustan şəraitində yaşaması mümkün olmayan qonşu ərazilərdə gördükləri bir sıra ot yeyən və ət yeyən heyvanların da şəkilləri çəkilmişdir.

Qobustanda insan və heyvan şəkilləri heç də həmişə tək, fərdi olaraq deyil, çox vaxt müəyyən bir həyatı səhnənin əksi kimi verilmişdir. Əlbəttə, bu və ya başqa şəklin və ya səhnənin qaya üzərində dəqiq nə vaxt çəkilməsi, niyə, nə məqsədlə yaradılması və onun izahı qayaüstü təsvirləri öyrənən alim-arxeoloq qarşısında duran əsas problemlərdəndir.

Qobustan qayalarındakı qədim təsvirlərin əsas mövzusu insan və heyvan şəkilləri, onların münasibətindən irəli gələn həyatı səhnələrdir. İnsan təsvirləri kişilər və qadın, silahlı-silahsız, ovçu, süvari, dənizçi və s. şəkillərindən ibarətdir. Qobustanda yuxarı paleolit sonu və mezolit dövrü üçün səciyyəvi - ən qədim şəkillər daş dövrü düşərgələrinin divarlarında (qayada) öndən və yandan siluet (kölge) görünüşündə, barlyefin əksi kimi oyulmuş qadın və ki-

of history, Gobustan's collection of on-rock drawings and other monuments (ancient settlements, living areas, burial places and other monuments depicting archeological and ethnographical customs) historically refers to the period of time starting from the end of the Upper Paleolithic in XV-XX millenniums BC till the Middle Ages, and during this period shows uninterrupted flow of life in this period. In Gobustan, there are no images of mammoths, or rhinoceros, or African ostrich characteristic for the caves of the Upper Paleolithic. But in the period when life appeared in Gobustan there are drawings of several herbivorous and carnivorous animals which possibly could or could not live in conditions of Gobustan area, but could be seen in the neighboring areas.

Human and animal drawings in Gobustan are never depicted alone; on the contrary, they oftenly reflect some scene of their life. Naturally, the correct date of any particular drawing or scene were made on the rock, as well as why and with what purpose they were made and their interpretation are the main problems for scientists and archeologists, studying the on-rock drawings.

The main topics of the ancient drawings on the rocks of Gobustan are the images of men and animals, and the scenes coming out of their interrelations. The images of people consist of pictures of men and women, armed and un-armed, hunters, horseman, sailor etc. The oldest pictures characteristic for the end of Upper Paleolithic and Mesolithic in Gobustan were made on

şi təsvirləri, qəbilənin ovda və əməkde fərqlənmiş kişilərinin və nəslin davam etdirilməsinin qəbilə ocağının başçısı ananın portretləridir. Bu şəkillər (qadın, ya kişi) qəbilə ağsaqqalının şərəfinə, onun ruhunu, simasını öldükdən sonra da yaşatmaq üçün, ona ehtiram əlaməti olaraq çəkilmişdir.

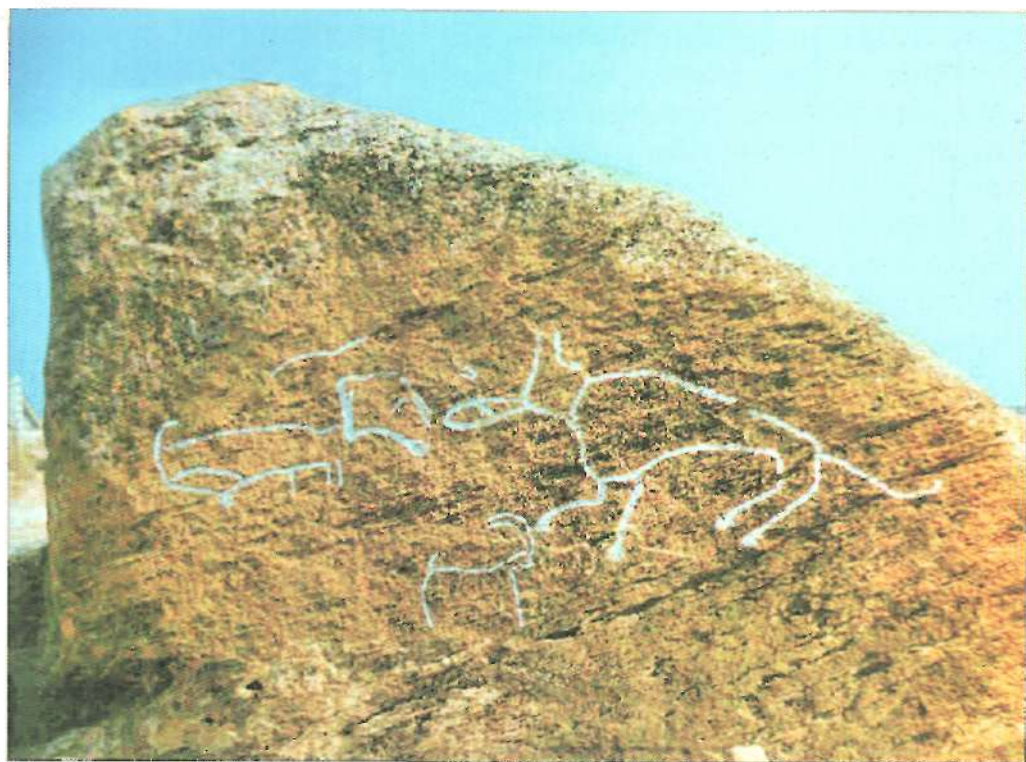
Qobustanda "Ana zağa", "Kə nizə", "Qayaarası", "Ceyranlar" kimi qədim insan düşərgələrində aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələri Böyükdaş və Kiçikdaş dağları ərazisində həyatın üst paleolitın sonu, mezolit dövrünün əvvəllərindən (e. ə. XIII-XI minillikdən) başlandığını göstərmişdir. Sonrakı dövrlərə aid abidələrdən Şonqardağ sahəsində "Şonqar" düşərgəsi neolit, Cingirdağ-Yazılıtəpə, Şıxqaya, eləcə də Abşeron yarımadasının qayaüstü təsvirləri isə tunc və sonrakı dövrlərdə yaranmışdır.

Qobustanda qədim qadın təsvirləri xüsusi diqqət cəlb edən mövzulardandır. Qeyd edək ki, ən qədim qadın təsvirləri Kiçikdaş dağında "Qayaarası" və "Ceyranlar" və Böyükdaş dağında "Ana zağa" və "Kə nizə" kimi daş dövrü düşərgələrinin divarlarında çəkilmişdir. Buradakı oyma qadın təsvirləri ümumiyyətlə yuxarı paleolit dövrü qadın təsvirləri və qadın heykəlcikləri ilə oxşardır. "Kə nizə" düşərgəsindən tapılmış, yerli əhəngdaşından qadın fiqurunun oturacaq hissəsi, Ana-zağada 29 nömrəli daşda, sağ tərəfin aşağı hissəsindəki və bu kimi qadın təsvirləri təkrar edir. Göstərilən düşərgələrdən və göstərilən tip qadın təsvirlərinin dövründən uzaqlaşdıqca, dövrü dəyişməyə uyğun, qadın təsvirləri yeni-yeni forma alır, bəziləri yay-oxla silahlanmış, kişilərlə bərabər ovda iştirak edən qadınları, bəziləri bədəni gözəllik

the walls (rocks) of the colony as front or side-view (shadow) images, bas-reliefs of males and females, images of the men, excelled on hunting or at work and continuators of the generation, portraits of mothers as hearth keepers of the tribe. These drawings have been made in honor of the old-timers (male or female) of the tribe, to keep his or her spirits after death as a sign of respect.

In the result of archeological excavations in prehistoric colonies of Gobustan, such as "Anazaga," "Kenize," "Gayaarasy," "Jeyranlar," revealed that life appeared here between Boyukdash and Kichikdash Mountains in the end of Upper Paleolithic and beginning of Mesolithic (XIII-XI millenniums BC). As for the on-rock drawings in the monuments related to the later periods "Shongar" colony refers to Neolithic, and Jingirdag-Yazilitepe, Shykhgaya as well as the ones on the Absheron Peninsula were created in the Copper Age and the following periods.

Prehistoric women images attract special attention. It's noteworthy that the oldest women images were drawn on the walls of the Stone Age settlements "Gayaarasy" and "Jeyranlar" at Kichikdash Mountain and "Anazaga" and "Kenize" at Boyukdash Mountain. These female images in general have a resemblance with the female images and statuettes of the Upper Paleolithic. The bottom part of the female figure, made of local limestone, which has been found at the "Kenize" settlement repeats the right side of bottom part on

rəmzi kimi tatuirovka sayacağı xətlərlə bəzədilmiş qadını əks etdirir.

Qadın təsvirləri və qadın fiqurlarının yaranma səbəbini alimlərin çoxu məhsuldarlıq rəmzi hesab edir və ov-sunçuluqla bağlayırlar. Bizə görə bu hələ çox qədim zamanlardan ibtidai insanların ananın əvəzəlməz məxluq, fərdləri dünyaya gətirən əsl "Allah" hesab etmələri ilə bağlıdır. Anaya, bəşəriyyətin yaşaması və davamçısı səbəbkarına pərəstiş, onun ilahiləşdirilməsi tək ibtidai dövrdə deyil, indi də bir qanunauyğunluğa malikdir. Hər birimizi dünyaya bir müqəddəs ana gətiribdir. Kim yaşından asılı olmayaraq öz anası qarşısında uşaq deyil, onun varlığına baş əymir? AXI, insan üçün anadan hörmətli, anadan ulu nə var?

Qobustanda, eləcə də başqa daş dövrü abidələrində də, qadın bir növ simvolik təsvir edilmişdir. Onlar həm öndən, həm yandan görünüşdə, döşləri və ombaları çox qabarıq, başı çıxıntılı və qolsuz təsvir edilmişlər. Məlum həqiqətdir ki, qadın anadır, nəslin davamət-diricisidir. Onun təsvirlərinin bu cür verilməsi qadının analıq əlamətlərinin xüsusi qeyd edilməsi ilə əlaqədardır. Ona görə də qadın təsvirlərində döş və omba qabarıq verilir.

Qadın təsvirləri və heykəlciklərinin yaranmasını alimlərin çoxu bolluq rəmzi kimi izah edir və ovsunçuluqla bağlayıb ilahiləşdirirlər. Anaya pərəstiş, onun ilahiləşdirilməsi tək ibtidai dövrdə deyil, indi də bir qanunauyğunluğa malikdir. Bizi öz hüceyrələrindən yığıb, qanını, nəfəsini verməklə yaradan ANA əsl Allahımızdır. Hələ dünyanı tam dərk etməmiş uşaq achiğa da, susuzluğa və ya hər hansı ağrı-əziyyətə də "ANA!" qış-

the Stone No 29 and similar female images.

The farther we go from the mentioned settlements and depicted types of female images, the latter obtain new forms, some of them armed with bows, they participate in hunting together with men, and some of them have tattoo-like lines on their bodies as if decoration.

The reason of appearance of women images and women figures is explained by scientists as symbol of fertility and witchcraft. In our opinion, this is related to the fact that prehistoric people since the very old times considered mother as an irreplaceable creature, a real God which brings people to the world. Respect for mother as the one who provides continuation and life of the mankind, idolization takes place not in prehistoric times only, but in these days' legislation, too. We all have been brought to this world by our mothers. Is there anyone, regardless of age, who does not remain a child for his/her mother, does not worship her? Is there anything more eternal for a human being than mother?

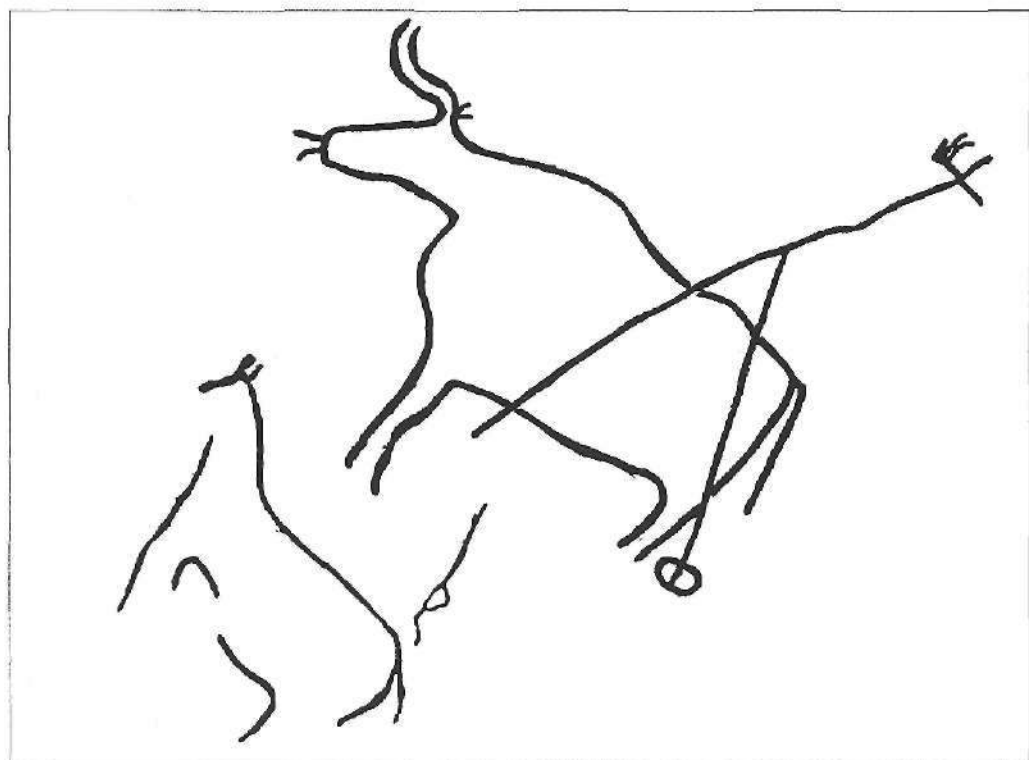
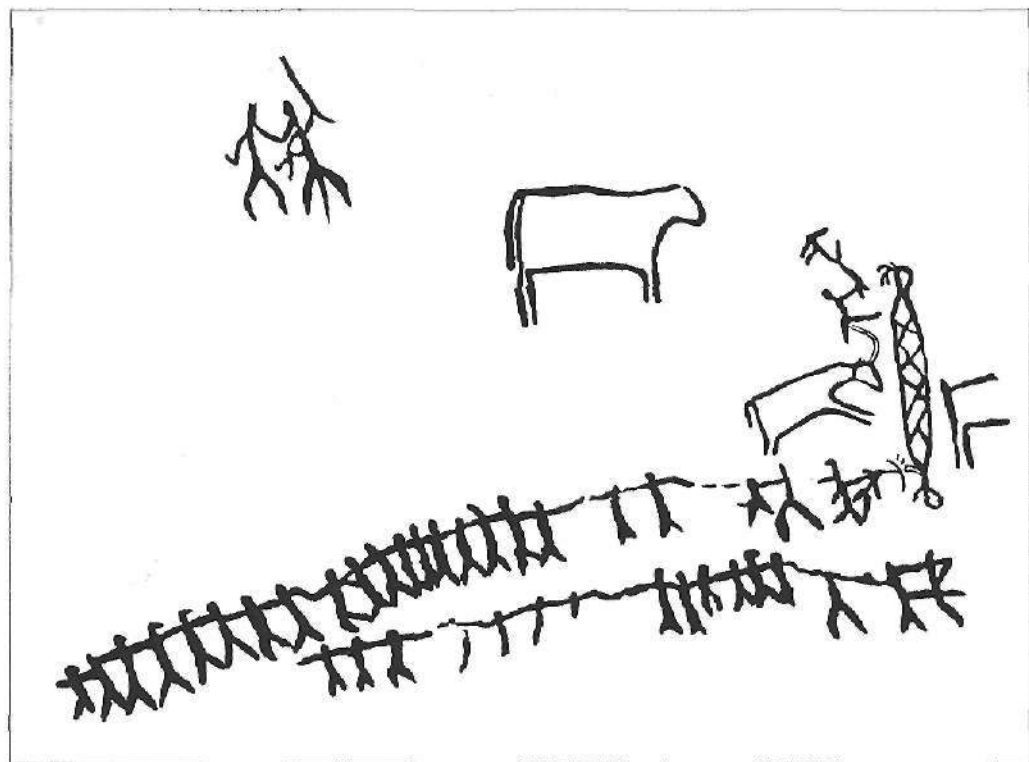
In Gobustan as well as in other Stone Age monuments, a woman was portrayed a kind of symbolically. Both in front and sideways view they were drawn with extremely exaggerated breast and thighs, the body was without hands. It's natural that woman is mother, a continuator of generation. Such representation of female images was related to making stress on her motherly features, that's why on these drawings breast and thighs are given in

qırmaqla etiraz edir. Ananın şəkildə simasını yaratmağa, heykəlini düzəltməyə dəyər. Bunu, anaya pərəstişi, ediblər, edirik və bizdən sonra da nəsil-bənəsil edəcəklər. Bu ilahi bir tələb, təbii qanunauyğunluqdur. İnsan bu qanunauyğunluğu çox tez, bəşəriyyətin yarandığı vaxtdan dərk edib. Bir də insanda ilk gündən həyat eşqi, yaşamaq eşqi güclü olub, indi də elədir. İnsan bəzən ağır vəziyyət və dar gündə, hətta başqaları yanında ölüm istəməsini bildirsə də heç vaxt ürəyində hələ yaşayacağına ümidini itirmir, yaşamaq, yaratmaq istəyir. Bununla belə insan onu da yaxşı bilir ki, həyatda daimi heç nə yoxdur. İnsanın doğulub, yaşayıb, qocalıb və axırda ölməsi labüddür. O, heç vaxt özü kimi, ən əziz adamının da, eləcə də ana və atasının da ölümünü ürəyinə belə gətirmək istəmir. Hətta əziz adamını (atası, anası kimi) ağır və sağalmaz xəstəlikdən aylar və illərlə əzab çəkəndən sonra ölənin üçün əzabdan canı qurtardı desə də, onu yadından çıxara bilmir. Onu xatirələrində yaşadır, adını övladına verməklə yaşadır, şəklini indiki dövrdə cibində, evinin divarında saxlayır. Biz hesab edirik ki, qayalar üzərində çox qədim zamanlarda çəkilmiş insan təsvirlərinin də əsl çəkilmə mahiyyətini elə bu səbəbdən axtarmaq lazımdır.

1960-61-ci illərdə Azərbaycan EA Tarix İnstitutunun Qobustan arxeoloji ekspedisiyasının iştirakçısı, 1965-ci ildən rəisi olmaqla, 35 ildən çox müddət ərzində Qobustanda apardığım bütün arxeoloji qazıntı və tədqiqatların nəticəsi bizə Qobustan qayaları üzərində çəkilmiş insan təsvirlərinin öz dövründə Qobustanda ovda, əməkdə, qəbiləyə ağsaqqallıqda fərqlənmiş nənə və babala-

hypertrophied way.

Most scientists interpret appearance of female images and figurines with fertility symbols, which with application of witchcraft has brought to idolization. Worship to mother, its idolization takes place not only in prehistoric times, but reflected in the present legislation. MOTHER, who gathered her cells and gave us her blood and breathe, and created us is our genuine God. The child, who has not perceived the world yet, cries for his or her mother each time he or she meets with some challenge, becomes hungry or thirsty. It's worth to depict mother's image on a drawing and make her statue. They were doing this worship to mother in the past, doing it now and will do generation after generation. This is a divine wish, natural desire. A human being discovered this desire very soon, since the mankind was created. Also, since the very first days a human being had a strong love for life, passion to live, and that's the way it is now. While facing some hard problems and obstacles, a human being may even express his desire to die, but deep inside he would never lose his hope to stay alive, he always wants to live and create. At the same time, a man knows that nothing is forever in this world. Man is born, than he grows up, gets older and in the end he dies - this is inevitable. Just like in regard of himself, he thinks same of his close people: he does not want to think of possible death of his mother and father. Even when he loses someone dear to him (like mother or father) after a long a

rın şəkilləri olduğunu söyləməyi diqtə edir. Bu baxımdan biz S.Peterburqlu alim-arxeoloq Z.Abramovanın bunlar hər hansı həyatdan kənar abstrakt ideyanın təzahürü və ya izahlı surəti yox, fərdi qadın təsvirləridir fikri ilə razıyıq. Bizə görə qadın təsvirlərinin müxtəlif baxımlı olması səbəbini isə onun yaranma dövrünün dini və estetik tələbi və o dövr adamının tefəkkürünün xarakterində axtarmaq lazımdır.

Yeri gəlmişkən, çox sadə görünse də, deməliyəm ki, mənə görə zəmanəmizdəki şərəf lövhələrinə vurulmaq, orden, medal və fəxri adlarla mükafatlandırılmaq, tanınmış adamlara heykəllər düzəltmək və rəssamların yaratdığı portretlərin kökü nəsildən-nəsilə keçərək yaşayan bu ənənədən başlayır.

Qobustanda nəinki qadın və kişi, elə heyvan şəkillərinin də həmin ənənənin davamı olduğunu demək olar. Zəmanəmizdə məbədlərin divarlarında, iri çinarların gövdələrində, parklardakı oturmaq-larda və s., elə Qobustanın özündə qayalarda gələnler tərəfindən yazılmış adlar, ünvanlar, deyimlər, onu yazan adamın, qrupun bu yerlərdə olmasını, kimliyini bildirmək üçün qürurla yazılmış məlumatlardır. Qobustan qayalarında özlərinin hörmətli adamını - ağsaqqal ata-anasını, şücaətli qəbilə üzvü ovçunu, eləcə də daş dövrü üçün babalarımızın ovladığı və yaxud sonrakı dövrlərdə sahib olduğu heyvanın, həyatda gördüyü və iştirakçısı olduğu səhnənin əbədiləşdirilməsi ənənəsinin irsi davamı deyilmi?

Qobustan qayaüstü təsvirlərinin qaya üzərində çəkilmə və ya döyülmə müxtəlif üsullarla icrası səbəbləri birinci növbədə minilliklər ərzində yaşaması və müxtəlif tarixi dövrlərin öz

painful disease, he may say their sorrows are over, but he cannot forget them. He revives them in his memory, in our times hangs their picture on the wall at home. These are the reasons, in our opinion, which stayed in the essence of the on-rock drawings in pre-historic times.

Being a participant of Gobustan archeological expedition of the Academy of Sciences of Azerbaijan in 1960-61, then leader of the expedition since 1965, and in result of all 35-years long archeological excavations and researches I must say that Gobustan drawings certainly tell us about their sage forefathers and foremothers, which excelled in their tribes. From this point of view, we agree with suggestion of archeologist scientist Z.Abramov from Saint Petersburg that these drawings were not images of some abstract idea, but images of specific particular women. In our opinion, we must analyze the difference in women images in the religious and esthetic requirements, as well as conscience characteristic for the men of the period of their appearance.

Besides, though it may sound banal, but I must say that tradition of hanging people's portraits on the honored people board, decoration with medals and orders or honorary titles, establishment of monuments and creation of portraits by artists take its origins from this ancient tradition.

Not only drawings of men and women, but animals, too, can be considered as continuation of this tradition.

həyat tələbi ilə yanaşı qədim qobustanlıların müxtəlif yaradıcılıq imkanlarına malik olmasını göstərir. Xalqımızın qədim mədəniyyəti və incəsənəti tarixinin inkişafı yollarını işıqlandıran Qobustan qayaüstü təsvirlərinin araşdırılması onların qayalarda nə vaxt və nə məqsədlə çəkilməsi, qədim qobustanlıların həyat tərzini və kimliyinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətli olduğu kimi, təsvirlərin hansı vasitə və üsullarla çəkilməsi də onların yaradıcılıq imkanlarının öyrənilib açılması üçün əhəmiyyətlidir.

Dünyada qədim qayaüstü təsvirlər çəkmək qədim daş dövrünün üst mərhələsindən məlumdur. Bu dövrə aid şəkil və naxışların sümük materialı üzərində qazma üsulu ilə həkk olunduğu da məlumdur. Qobustanda qədim qayaüstü təsvirlər əsasən oyma, döymə, sürtmə, çapma və cızma üsulu ilə çəkilmişdir.

Qobustanda döymə üsulu ilə kölgə kimi, bəlyəfin əksi formada çəkilmiş qadın və siluet kişi şəkilləri ən qədim təsvirlərdir. Bu təsvirlər Qobustanda daş dövrü üçün səciyyəvidir. Qobustan qayaları üstündəki qədim qadın təsvirləri çəkmə üsulu ilə və təsviri formalarına görə dövrlərindən asılı olaraq müxtəlif baxımlıdır. Onların bir qrupu qayalarda rəmzi olmaqla yandan, kölgə şəklində qazılmış və içəriyi sürtülüb hamarlanmışdır. Bu tip qadın fiqurlarında döş (məmə) çox iri, bədən incə, oturaqları dairəvi və bəzən 2-3 yumru ilə elə bil qabağa tərəf əyilmiş kimi verilmişdir. Bu tip yuxarı paleolit dövrü üçün səciyyəvi ən qədim qadın təsvirləri Böyükdaş dağı yuxarı səki sahəsində 291 №-li daşın şimal üzündə sağ tərəfdən aşağı hissəsində, Kiçikdaş dağında 48, 49 və 50 №-li daşında, Qayaaltı kolleksiyasının 1, 5, 7, 8,

On huge trunk of trees, on the walls of temples, on the benches in the parks etc., just like on Gobustan drawings there are names, addresses, and other information which tries to tell us who, which group of people was in these places, who these proudly written writings belong to. Don't we see in Gobustan drawings a continuation of tradition to depict their respected people, mothers and fathers, the animals they successfully hunted those years, perpetuation of the scenes they have seen and participated?

The reasons of making on-rock drawings different techniques show that prehistoric people of Gobustan possessed various creative opportunities. To learn how and why they have chosen some particular technique is as important as to learn the history of culture of our ancient nation.

On-rock drawings is well-known in the world since the period of the Upper Stone Age. It is also known that the images and ornaments related to this period were made on bones by 'digging' technique. The Gobustan on-rock drawings were made by beating, rubbing, scratching, dragging and chopping techniques.

With the help of beating technique in Gobustan there are ancient drawings of male and female silhouettes and their shadows like in bas-reliefs. These images are characteristic for the Stone Age in Gobustan. Depending on drawing style and pictorial form, the images of women in on-rock drawings of Gobustan and their age look differently

91 №-li və s. daşlarında qeydə alınmışdır. İkinci tip qadın təsvirləri də mahiyyətcə (nəslin davametdiricisi kimi) birinci qrup təsvirləri andırır. İri döşlü, yoğun baldırlıdırlar, lakin onlarda baldırlar dizdən aşağı - ayaq hissədən boğma ilə ayrılırlar. Bu tip qadın təsvirləri birincilərdən gec, mezolit dövrünə aid edilir. Üçüncü tip qadın təsvirləri də ümumi baxımdan I və II tip qadın təsvirlərini andırır, lakin daş dövrünün sonunda meydana gələn qadın təsvirlərində qadın, nəslin davametdiricisindən əlavə, həm də gözəllik simvoluna çevrilir və təsvirlərin içərisində tatuirovka tipli naxışsalma meydana gəlir. Böyükdaş dağı Aşağı səki sahəsində 2 №-li daşda, Qayaaltı kolleksiyada 6 №-li daşdakı kimi, qadın təsvirlərinin bəzədilməsi sonrakı tarixi dövrlərdə də davam edir. Kiçikdaş dağı "Qayaaltı" kolleksiyasının 101 №-li daşındakı neolit dövrü öküzüünün təsvirinin içərisi də dalğalı xətlərlə bəzədilib.

Qobustanda qədim kişi təsvirləri də qadınlar kimi qayada siluet şəklində döyülmüşdür. Onlar enli çiyinli, hündür قامətli, dizdən aşağı əzələləri qabarıq olmaqla təsvir edilmişlər. Kişi şəklində döşün olmaması, baldırın dizdən yuxarı hissəsinin (yoğun olmadan) adi və qollarının verilməsi, çoxunun belində kəmərcin olması onları qadın təsvirlərindən seçilmək üçün səciyyəyəndirir.

Ən qədim kişi şəkilləri Qayaarası və Anazağa qədim düşərgələrində qazıntı zamanı tək-tək daşlar və qayaların mədəni təbəqə basmış hissələrində çox sayda təsadüf edilən kiçik ölçülü, bir tonlu, ayaqlar aralı, əllər yana olmaqla döyülmüş və hələ silahsızdır. Bu tip bir qədər iri ölçülü, çiyinlərində yay-ox çəkilmiş kişi şəkillərinin dövrü bir qədər

(Isttable). One of such group was symbolically dug out like shadows and the inside part was smoothened. In this type of images the women have huge breasts, slim figures, round bottoms and sometime with 2-3 circles they looked as if they bent down forward. These type of women images is fully characteristic for the Upper Paleolithic and was found and registered in the higher part of Boyukdash Mountain on the north of stone slab No 29, on Kichikdash Mountain - stones 48, 49 and 50, in Gayaalty collection's stones 1, 5, 7, 8, 9. Second type of women images by its content (continuator of generation) resembles the first type. Huge breasts, thick thighs, but down the knees the legs are separated by a line. This type of women images comparing to the first type refers to the later, Mesolithic period. Third type of women images from general view also resemble 1st and 2nd type of women images, but in the end of the Stone Age the women images along with continuation of generation turned into a beauty symbol, too, and on these drawings we can see tattoo-like ornaments on their bodies. On the stone slab No 2 of Boyukdash Mountain, stone No 6 of Gayaalty collection ornamentation of women bodies continues in the following periods, too. Stone No 101 of Gayaalty collection on Kichikdash Mountain the image of bull in Neolithic period is also ornamented with wavy lines.

Male images, just like female ones, have been made in the form of silhou-

gec olmaqla mezolit dövrünün əvvəllərinə, yay-oxun ixtirası zamanına təsadüf edir. Qobustanda iri ölçülü, bəzən hündürlüyü 127 sm çatan yay-oxla silahlanmış, belləri bir neçə xətlə kəmərcinlə örtülmüş, bəzilərinə kişilik əlaməti çıxıntı xətt və ya xətlə rombvari cinsi əlamət göstərilmiş kişi təsvirləri xüsusiyyət təşkil edir (Cəfərzadə, Qobustan. 1973. Böyükdaş dağı yuxarı səki sahəsinin 23, 29, 38, 39, 85 və s. №-li daşlardakı kimi e. ə. XIII, XIII-XII əsrlərə aid olunan ən qədim kişi təsvirləri).

Qobustanda qədim kişi təsvirlərində qıçların çox qabarıq verilməsi onların güncixandan günbatana kimi bütün günü ov dalınca qaçmağa dözə bilən seçilmiş ovçular olduğunu göstərir. Onların kəmərcin gəzdirməsi isə o dövrün iqlimi və geyimləri haqda fikir söyləməyə imkan verir. Sonrakı tarixi dövrlərin təsvirlərində kişiləri nizə, qılınc, gürz, sapand və s. silahlanmış süvari, döyüşçü, cəngavər, yallı gedən və tək-tək rəqs edən təsvirdə görürük.

Kişi qəbilənin əsas gücü, vuran əli, gətirən ayağı idi. Əsas təsərrüfat sahəsi kimi ovçuluq da, balıqçılıq da kişi işi idi. Qobustanda yay-oxla silahlanmış qadın şəkilləri olsa da, qadınlar yeri gəldikcə ovda iştirak etsə də, əsas qəbilə ocağının başçısı, ev işləri ilə və kişilər əliboş qayıdarsa onları yedirtmək üçün yığıcılıqla və s. məşğul olan qəbilə üzvləri idilər. Qadınların yığıcılıq təsərrüfatına başçılığı, uğurlu ovdan gətirilmiş heyvan cəmdəklərini təmizləmək, tutulmuş heyvan balalarını uğursuz gün üçün yedirib saxlamaq və s. işləri ona qəbilədə böyük hörmət gətirirdi. Qadınların bu kimi işləri gələcəkdə əkinçilik və maldarlığın rüseymləri-

ette on Gobustan rocks. They had even shoulders, tall, with large muscles on the legs below their knees. Men were depicted without breasts, their thighs were not thick, they had hands, most of them had belts - all this differentiated them from the female images.

The oldest male images were found during archeological excavations in ancient settlements of Gayaarasy and Anazaga on separate stones and slabs, men here were short, monochrome, legs apart, hands spread wide and yet unarmed. This type of images refers to Mesolithic period when bows and arrows were invented. In Gobustan there are male images with the height sometime up to 127 cm., armed with bows and arrows, their belts strapped with several lines or their sex indicated with rhomb-like lines (Jafarzade, Gobustan, 1973. The oldest pictures of men as of XIII, XIII-XII millenniums BC on stones 23, 29, 38, 39, 85 on Boyukdash Mountain).

The big muscles on the legs of some men indicates that those were the chosen hunters who spend their days and nights running for their prey. Belts on their trunks give us certain ideas about their clothes and climate. In the following historical periods men are depicted like warriors, horsemen, knights wearing spears, swords, slings and other arms, or dancing 'yally' together or separately.

Men were the main force of tribe, they brought food. Main industrial activities, such as hunting and fishery, belonged to men. Although there are pictures of armed women in Gobustan

nin qoyulması və yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu gün də Qobustan qayaları arasında çoxillik vəhşi buğdanın bitməsi, cır alma, nar, əncir, üzüm, albalı və s. kimi müxtəlif meyvə ağaclarının cırlanmış halda saxlanması ibtidai ovçu və balıqçı qəbilələrinin get-gədə heyvandarlığa və əkinçi-bağçılığa keçməklə minillər ərzində Qobustanda məskun olduqlarını göstərir.

Qobustan qədim qayaüstü təsvirlər kolleksiyasında öz çoxluğu və müxtəlif mövzuluğu ilə əsas yeri heyvan təsvirləri tutur. Burada demək olar axırıncı 10-15 min il ərzində Qobustanın heyvanat aləmini təşkil etmiş (hətta bezi olmamış) bütün heyvanların təsvirlərinə rast gəlmək olar. Qeyd edək ki, heyvan təsvirləri də bir növ insan təsvirləri ilə eyni vaxtda yaranır və heyvanların əhəlləşməsinə qədər əsasən totem sayılan heyvan təsvirləri verilir, başqa ovlanmış heyvanların təsvirinə tək-tək hallarda təsadüf olunur.

Qobustanda heyvan təsvirləri öküz, keçi, at, maral, ceyran, qaban, şir, pələng, canavar, tülkü, it, pişik və s. kimi məməli heyvanlar və baltıq, quş, ilan, kərtənkələ, tısbağa, böy (həşərat) və s. kimi canlıların şəkillərindən ibarətdir.

Heyvan şəkillərinin ən qədimləri çox real, mütənasib və simmetrik çəkilmişdir. Onların saxlanmış az hissəsi belə qalıqın hansı heyvana aid olmasını deməyə əsas verir. Bu baxımdan öz bədii ifadəsi ilə adamı heyran edir. Hər heyvanın özünə görə duruşu, qaçışı, bədəninin ifadə səviyyəsi qədim rəssamın həyatı, heyvanların vərdiş və psixologiyasını çox gözəl bilməsini aydın göstərir.

Qobustanda öküz rəsmləri çoxdur.

drawings who periodically took part in hunting, their main task was to be fire-keepers, to maintain household issues, to collect weeds and feed their husbands when they return empty-handed. Women were leaders in harvesting works, they cut dead animals, took care of babies of dead animals for a rainy day and so on, and gained respect in the tribe. In the future this kind of works established the basis for agricultural and cattle-breeding development. Today, perennial plants, such as crab apple, pomegranate, fig, grape, cherry and other, growing between Gobustan mountains, show that prehistoric people gradually changed from hunters and fishermen into cattle-breeders and farming.

Animal images take a special place among collections of Gobustan on-rock drawings due to their variety and quantity. Here we can meet images of almost all existing (and even non-existing) animals, which made fauna of Gobustan area during the last 10-15 thousand years. We must note, that animal drawings appear in the same time as human being images, and till domestication of wild animals there are mostly images of those animals which were considered to be totems. Images of other hunted animals are being met sporadically.

Animal pictures in Gobustan include bull, goat, horse, maral, wild boar, lion, tiger, wolf, fox, dog, cat and other this kind of mammals, and fish, bird, snake, lizard, turtle, insect etc.

The oldest pictures of animals were drawn in a very realistic, proportional

Onlar qayada tək dayanmış, tək otlayan (ya da su içən), ikilikdə qabaq-qabağa dayanmış döyüşən vəziyyətdə, bir-birinin arxasınca gedən, tələyə düşmüş halda ovlanma səhnəsində və sürü halında təsvir edilmişdir. Qobustandakı öküz rəsmlərinin çoxunda hələ əhli-ləşməmiş öküzlər təsvir edilmişdir. Bu təsvirlərin heç birində, eləcə də Qobustanda tarixin daha sonrakı dövrlərinə aid öküz rəsmlərində onların nəqliyyat vasitəsi kimi yüklü, ya da arabaya qoşulmuş kimi nəqliyyatda istifadə edilməsini göstərən əlamət yoxdur. Buna baxmayaraq Qobustanda öküzlərdən nəqliyyat heyvanı kimi istifadə edilməsini tam inkar etmək olmaz. Belə ki, Qobustanda Yazılı təpədə 55 №-li daşdakı son tunc dövrünə aid araba şəklində məhz ikiçarxlı öküz arabası təsvir edilmiş, qonşu 12 №-li daşda altı dişli təkər təsviri qeydə alınmış, Anazağada eneolit, Böyükdaş yaşayış yerindən tunc dövrünə aid təbəqələrdən gildən təkər modelləri tapılmışdır.

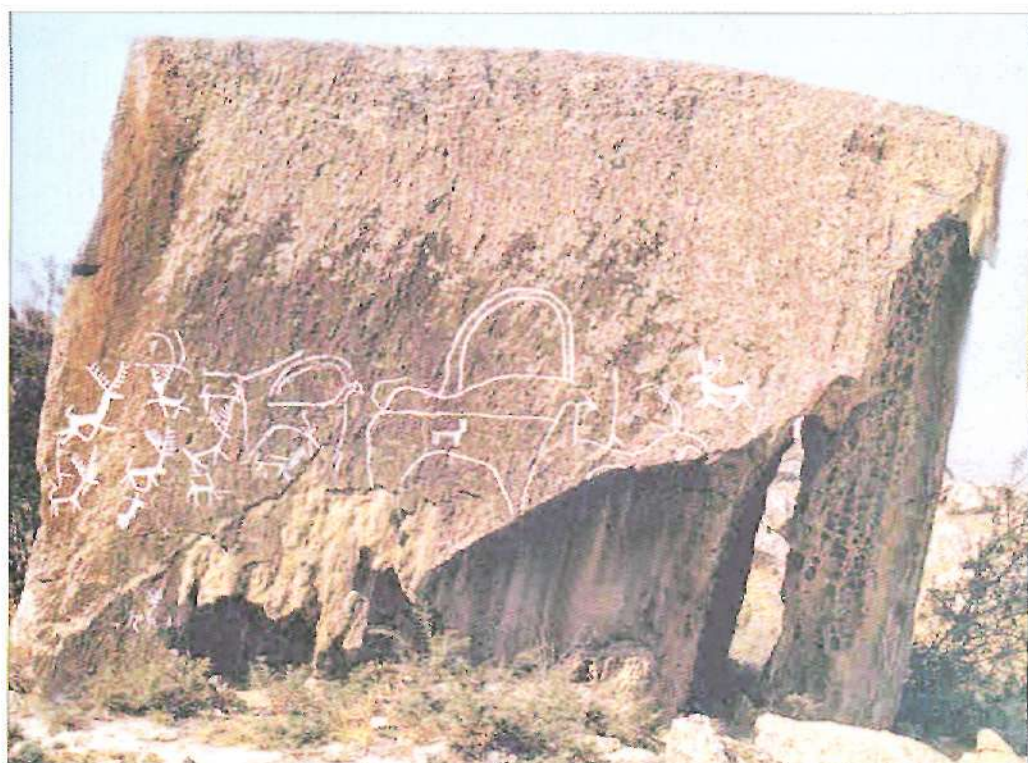
Qobustanda öküzün çox qədim zamanlardan, yuxarı paleolitdən, təsvir obyektini (totem) olması Qayaarası düşərgədə yuxarı paleolitə aid mədəni təbəqədə şatelperron tipli daş bıçaqlarla bir səviyyədə, Ovçular zağasından, eləcə də "Kəniyə", "Öküzlər-2" və "Şonqar" düşərgələrində öküzün yuxarı paleolit prinsipinə uyğun yalnız başının təsvir edilməsi ilə müəyyənləşdirilir.

Hər bir arxeoloji abidə kimi qayaüstü təsvirlərin də çəkilmə tarixi, yaranma məqsədinin izahı və hazırlanma üsulu müəyyən əhəmiyyətə malikdir və onların tədqiqi o dövr üçün icraçının mədəni səviyyəsi və texniki bacarığı haqqında məlumat verir. Heyvan təsvirlərinin dövrə daha qədimləri olduqca real, sim-

and symmetric way. Remains of some of these pictures allow us to say definitely what animal was depicted there, and these pictures impress us with their artistic expression. Each animal has its own stature, running, characteristic bodies reveal that prehistoric artist was very well aware of customs and psychology of these animals.

There are many pictures of bull in Gobustan. They stand alone on a rock, graze alone on a pasture, fight, walk one after another, get into trap; they are depicted during being hunted and walking in herds. In majority of Gobustan drawings there are pictures of yet untamed bulls. In none of these pictures, as well as in the ones belonging to the later historical periods there are no signs of bulls used like transporting mean, no harnessed one. Despite of this it would be wrong to consider that in Gobustan bulls were not used as transport at all. E.g., in Gobustan, on stone slab No 55 on Yazili tepe there is a two-wheel cart's picture, belonging to the late Copper Age. In the neighboring stone No 12 there was registered the image of 6-angle wheel, in Anazaga eneolithic the wheel models performed from clay, were found in Boyukdash settlement, belonging to tribes of the Copper Age.

Since the old ages, the Upper Paleolithic, bull in Gobustan was depicted as totem. This is defined by shatelperron type of stone knives of the cultural levels of Gayerasy settlement, related to Upper Paleolithic, and the images of bull's head characteristic for

metrik, bədənin ayrı-ayrı hissələri bir-biri ilə mütənəzib olmaqla cəmi bir neçə (öküzlər üçün 4) xətlə çəkilmişdir. Bu şəkilləri çəkmiş ustanın bacarığını dərk etmək üçün nəzərə almaq lazımdır ki, onlar hamar olmayan əhəng qayası üzərində təbii ölçüdə çəkilmişlər. Bunun üçün heyvanın (deyək öküzü) yandan görünüşü nöqtələrlə tam real çəkilməklə sonra nöqtələr dərinləşdirilir, araları birləşdirilir və sürtülüb hamarlanır.

Qobustan qayalarında qədim təsvirlər arasında döymə və qazma olmadan bəzi şəkillər yalnız sürtmə ilə çəkilmişdir (aşağı səki sahəsində 239 №-li daşdakı şəkil). Bu tip şəkillərin xətti tam cilalanmış sahə olduğundan yaxşı saxlanır.

Qobustanda rənglə çəkilmiş və cızılmış təsvirlər də aşkar edilmişdir. Rəngli boya ilə çəkilmiş şəkil qalıqına Böyükdaş dağının yuxarı səki sahəsindəki 24a və 181 №-li daşlarda rast gəlinmişdir. 24a №-li daşda yırtıcının (xallı bəbirin) maralı qovması səhnəsi və şəkil qalıqları, 181 №-li daşda isə rənglə, bir-birinə paralel çəkilmiş maili xətlər saxlanmışdır. Deməli, Qobustan qədim qayaüstü təsvirlərin daşlar üzərində çəkilməsi texnikası cəhətdən də zəngindir. Onlar əsasən oyma üsulu ilə kontur verilməklə, sürtmə-cilalama üsulu ilə, iti metal alətlə çox nazik və dayaz (1,0-1,5 mm) cızma xətlərlə və rənglə çəkilmişdir.

Qobustanda daş dövrü düşərgələrində aparılmış qazıntılar zamanı təbii rəngli süxur (oxra) qalıqlarına rast gəlinmişdir. Görünür, qədim qobustanlılar ondan yağ və piy əlavə etməklə boya hazırlamış və bu cür boya ilə həm bədənlerini bəzəmiş, həm də qayalar üzərində qədim şəkillərin içini doldurmuşlar. Kiçikdaş daşında

the Upper Paleolithic principles in "Kenize," "Okuzler-2" and "Songar" settlements.

Just like with the other archeological monuments, the history of on-rock drawings, explanation of the purposes why they were made and performance technique is of high importance, and their analysis provides us information about the cultural level and technical abilities of the performer in those years. The older drawings of animals are very real, symmetrical, with proportional parts of their bodies were drawn with just a few (for bulls - 4) lines. To realize the mastership of the master of these drawings it's noteworthy that they were made on a rough, uneven surface of limestone rock in natural size. For this, the sideview outline of an animal (let's say - bull) was marked with dots, then these dots deepened and connected with each other, and the inner part of the drawing was polished.

Some drawings in Gobustan were made without hitting or digging, but by rubbing only (picture on stone No 239). Lines on this type of drawings remains better because of the polished surface.

There are also images in Gobustan which were made in color and by scratching. The remains of the colored picture was found on the stone slabs No 24a and 181 on Boyukdash Mountain. No 24a depicts a predator (spotty lynx) hunting deer and on the remains of color picture No 181 there are several parallel sloping lines. Thus, Gobustan is also rich from the point of various tech-

Qayaaltı adlandırdığımız sahədəki 11 Nəli daş üzərindəki, qazma üsulu ilə çəkilmiş heyvan şəklinin içində saxlanmış rəng izi sonuncu fikri təsdiq edir. Qobustanda rəng-lə çəkilmiş şəkil qalıqlarının azlığı heç də bu üsula təsadüfən əl atılması ilə izah edilə bilməz. Çox güman ki, Qobustanda açıq havada qaya üzərində rənglə təsvir edilmiş və qazılmış şəkillərin içinə doldurulmuş boyaqlar Qobustan şəraitində zamanın təsirindən silinib saxlanmamışdır. Göstərilən rəngli təsvir və boya qalıqları qayaların yağış və külək döyməyən, il ərzində günəşin az gördüyü sahələrində saxlanmışdır.

Qobustanda rənglə və cızma üsulu ilə çəkilmiş şəkil qalıqlarının dövrünü müəyyənləşdirmək bir qədər çətindir. Belə ki, oxra qalıqlarına daş dövrü düşərgələrində təsadüf edilməsi rəngli şəkillərin daha qədimdə çəkildiyinə işarə edirsə, bu səhnədəki (maral və yırtıcı bəbir) mövzunun analoqları sonrakı dövrlərə aiddir.

Cızma üsulu ilə çəkilmiş şəkilləri isə ilk baxışdan onların yumşaq əhəng daşı üzərində qazılması və Qobustan şəraitində saxlanması ehtimalının azlığı üzündən son dövrlərə aid etmək olardı. Lakin daşın, bu üsulla çəkilmiş səhnələr olan səthinə diqqət yetirdikdə məlum olur ki, daşın bu sahəsində küləyin təsirindən bir növ cilalanma, mərmerləşmə gedib, eroziya isə yoxdur.

Cızma üsulu ilə çəkilmiş təsvirlər Gürcüstanda aşkar edilmiş yeganə qayaüstü təsvirlər kolleksiyasını təşkil edir və tarixi neolitlə tunc dövrü arasında müəyyənləşdirilir.

Qobustanda cızma üsulu ilə çəkilmiş şəkillərdə süvarinin nizə ilə ov etməsi səhnəsi və sxematik olsa da heyvan surətlərində mövzu reallığının Qobustan

niques used in on-rock drawings. Outlines of these pictures were usually engraved and then rubbed and with a metal tool very thin and shallow (1.0-1.5 mm) lines were scratched and colored.

During excavations held in the Stone Age settlements of Gobustan the remains of natural paint (ochre) were found. Apparently, the ancient people mixed this ochre with oil and grease to prepare paint, which afterwards was used by them to paint their bodies and the inner parts of the on-rock drawings. The trace of color that remained on the inner part of the drawing on the stone No 11 in Gayaalty area on Kichikdash Mountain just proves the last suggestion. The small quantity of remains of the colored drawings in Gobustan absolutely does not mean that this method was used occasionally. It is more likely that the colored on-rock drawings in Gobustan climatic realities simply vanished in the course of time. The mentioned remains of color drawings were found in the places protected from direct hit of rain or wind, they are situated in the areas where sun is a rare guest.

The dates of the drawings made with color and scratching method is rather hard to define. For example, if remains of ochre in the Stone Age settlements indicates that colored drawings were made in the older periods of history, the topic of this particular scene (deer and predator lynx) refers to later analogous periods.

As for the drawings made by scratching method, considering

qayaüstü təsvirlərinə uyğunluğu onları tunc dövrünün axırları və antik dövrlərinə aid etmək imkanı verir.

Qobustanda qədim qayaüstü təsvirlər kolleksiyası şəkillərinin müxtəlif üsullarla çəkilməsi söz yox ki, səbəbsiz deyil. Bunun səbəblərini dövrün tələbi, icraçıların səviyyəsi və alətlərində axtarsaq da hələlik qəti söz deməyə çətinlik çəkirik. Görünür, bu qayaüstü təsvirlərin yaranma səbəbi ilə bağlıdır və xüsusi tədqiqat mövzudur.

Qobustanda qədim şəkillər tam real və mütənasib çəkiliblər. Çünki bu ibtidai sənət əsərlərini yaradan qədim rəsamlar əsərinin mövzunu, şeklini çəkdiyi heyvanın təbiətini, hərəkət qaydalarını, xarakterini çox gözəl bilirdi. O, qayalar üzərində öz qəbilə üzvlərinin əksini, ayrı-ayrı heyvanları, eləcə də həyatı əks etdirən səhnələri bütün incəlikləri və qanunauyğunluqları ilə təsvir etməyi bacarmışdır. Ona görə də Qobustanın qədim qayaüstü təsvirlər kompleksi bir sıra incəsənət növlərinin (qrafika, təsviri sənət, musiqi sənəti, balet, teatr sənəti və s.) köklərini araşdırmaq, Qobustanın keçmiş iqlimi, heyvanat aləmi və qədim tarixini - təsərrüfat həyatı və yaşayış tərzini öyrənmək üçün gözəl arxeoloji material, qiymətli maddi mədəniyyət qalıqlarıdır. Belə ki, özünün mövzu zənginliyi, real və mütənasib çəkilişi ilə adamı heyran edən bu sənət əsərlərinin yaranması və mövzusu həyatla bağlıdır. Necə deyirlər, həyat eşqi insana xarüqələr yaratdırır. Əlbəttə, həyat eşqi olmadan, istəksiz, həvəssiz görülən işin bəhrəsi də olmaz. Əlbəttə, yuxarıda Qobustan qayaüstü təsvirlərinin dəyərinə, incəsənət baxımından qiymətinə kənardan

Gobustan environment, the fact that they were made on a soft limestone and have no chance to stay so long refers them to the later periods. However, paying attention to the drawings and surfaces made by this method it becomes obvious that on this side of the rock under impact of the wind there some glossiness appeared, like marble, and there is no erosion.

Drawings made by scratching were discovered in Georgia, forming the only on-rock drawing collection, and is dated between Neolithic and Copper Age.

The scene of hunter with spear and animal images, though rather schematic, made by the scratching method in Gobustan, allows us to refer them to the period between the late Copper Age and antic times.

Surely, there must be reasons for using various techniques in the collection of Gobustan on-rock drawings. Although we are looking for them in requirements of that time, level of implementers and tools, it is still rather hard to tell anything definitely. Seems like it is related to the reason of creation of these drawings and this is a topic for a special research.

In Gobustan, the ancient pictures were drawn in quite real and proportional way because this the ancient artists who created these pieces of primitive art knew brilliantly the nature, movements, characters of the animals they have depicted. On these rocks they drew members of their tribes, some animals as well as various scenes reflect-

baxanlar şübhə də edə bilər. Mən onlara deyərdim, əvvəl Qobustanda ol, bu misilsiz ibtidai sənət əsərləri ilə tanış ol, sonra fikir söylə...

Bunun üçün bir neçə izah. Qobustanda heyvan şəkillərinin, xüsusən də daş dövrü heyvan şəkillərinin reallığı, mütənasibliyi və s.-nin adamı heyran etməsi haqda fikrimizlə əlaqədar deməliyəm:

1. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu şəkillər yağlı kağız üzərində flomaster qələmlə deyil, üzəri hamar olmayan əhəng qayası üzərində, çay daşı (bazalt) və çaxmaq daşından qopardılmış bir ucu iti daş alətlə döyülmüşdür.

2. Qobustanda heyvan şəkillərinin əksəriyyəti çox iri ölçüdə təsvir edilmişdir. Onların (öküzlərin) simmetriyası və mütənasibliyi rəssamın nəzarətindən kənara çıxır. Buna baxmayaraq cəmi dörd xətlə təsvir edilmiş ibtidai öküz təsviri elə çəkilib ki, onun yalnız dördüdə bir, beşdə bir hissəsində bu hissənin öküz təsvirinə aid olmasını, özü də Qobustan öküzü olmasını deməyə imkan verir. Məsəl üçün Böyükdaş dağı yuxarı səki sahəsində 42 №-li qayadakı başını aşağı əyib otlayan və ya su içən öküz şəklinin bel və boyun xəttinin çəkilişi adamı heyran edir. Döyüşən öküzlər qarşı-qarşıya, buynuz-buynuzla döyüşən keçi səhnəsində keçilər dal ayaqları üstə buynuz-buynuzla təsvir edilmişdir. Ovçular zağası düşərgəsində qayada qazıntı ilə açılmış itlə donuz ovu səhnəsi var. Beli, donuz şəkli tək burnuna görə yox, bədəninin hər hansı hissəsinə görə də donuzdur. Ümumi baxımdan elə bil o dayanıb. Donuzun arxasında çəkilmiş it isə qabaq ayaqları qabağa, dal ayaqları dala olmaqla, elə bil donuzla tərəf-ufur. Burada da yenə qədim rəssam babanın heyvanat aləminin, heyvanların hərəkətlərinin real təsvirinin şahidi olu-

ing their life. This is why the complex of ancient on-rock images in Gobustan represents valuable material culture and beautiful archeological data to learn the roots of modern arts (graphic arts, fine arts, music, ballet and theatre, etc.) and history of the past climate, fauna and way of life of the ancient Gobustan.

Here are few explanations in this regard. Reality and balance etc. of animal pictures, especially the ones of the Stone Age, are rather impressive. 1. It worth to note that these pictures were not made by soft-tip markers on a glossy paper, but with the help of some sharp-edged river (basalt) or flint stone on a rough surface of limestone. 2. Majority of animal pictures in Gobustan were made in a very big size. Symmetry and proportions of bulls on the pictures are beyond the notice of the artist. Despite of this, the image of this primitive bull is drawn with only four lines in such a way that even if it is 4 or 5 times smaller than the real bull it is still recognizable as a Gobustan bull. For example, on the rock No 42 of Boyukdag Mountain there is a delightful drawing of bull lowering his head to graze or maybe to drink water, and the lines depicting its back and neck is really fascinating. There is a picture of bulls standing opposite each other, horns to horns, another picture with fighting goats, standing on their back legs, horns to horns. During excavations in the Ovchular Zagasy settlement there was found a picture of a dog hunting a pig. Yes, and the pig resembled pig not only because of its snout, but

ruq. Bu səhnədə it donuzu qovur, onun dalınca qaçır (uçur), təbii olaraq donuz da itdən qaçır. Lakin o qaçanda it kimi ayaqları uçmaq vəziyyətində dala və qabağa uzanmış, o elə sürətlə yeriməklə qaçır. Qobustan kolleksiyası şəkillərinin reallığı və həyatiliyi haqqında bunlar təmsalli yüzlərlə misal göstərmək olar. Həyatilik olan yerdə reallıq da, simmetriklilik də qanunauyğundur.

Qobustanda qədim qayaüstü təsvirlərin mövzusu adları çəkilən şəkillərlə bitmir. Hər bir mövzu (insan, heyvan, səhnə) özünə məxsus incəliklə, həyatiliklə təsvir edilmişdir. Şirlərin boynu yoğun (şərti tüklü), quyruğu uzun və ucu yumru, keçinin buynuzu dala, belinə əyilmiş, ceyranın buynuzu buruq-buruq, ucları azca aralanmaqla dik və meyilli, quyuq yerinə irtmək, gur şəkilləri boynunun nisbətən qısalığı və bədəninin doluluğu ilə atdan seçilmək fərqi ilə, at ilxısında aygırın tək verilməsi, keçə dəstəsinə hücum etmiş şirlərdən birinin keçinin qabaq yarısını yediyi üçün şirin qabağında keçinin dal ayaqları yuxarı çəkilməsi, başqa bir şirin keçinin başından yapışması, (təbiətən şirlər ovunu yalnız başdan başlayıb yeyirlər) səhnəsi, ov qartalının sahibinin yetişib iri ovu, keçini vurması üçün qanadı ilə keçinin gözlerini örtmək üçün onun buynuzuna oturmuş təsvir edilməsi və s. bu kimi səhnələr onları təsvir edən qədim qobustanlıların əməlləri, həyatı gözəl bilməsi qarşısında baş əyməyə çağırır.

Qobustanda xüsusi diqqət cəlb edən qədim təsvirlər qrupundan biri də qədim gəmi (qayıq) təsvirləridir. Qobustanda onların sayı çoxdur və bir neçə tipdə təmsil olunurlar. Ən qədimləri kiçik ölçülü, içərisində 2-dən 5-6-dək adam olan qayıq-lardır. İri ölçülü gəmilər iki növ - xətti və siluet şəklinə çəkiliblər. Onlar

with each its feature. Generally looking, it is like standing. The dog, drawn behind the pig, is a kind of flying towards it with its front legs ahead and back legs in the back. Here we witness the wisdom of the ancient artists again. In this scene the dog pursues the pig, runs (flies) behind it, and the pig naturally runs away from the dog. But it does not spread its front and back legs like the dog, but just quickly runs. There are hundreds of samples of this kind to prove reality and likelihood of Gobustan collection of drawings. When there is likelihood, there is also reasonable reality and symmetry there.

The topics of on-rock drawings in Gobustan is not limited with the mentioned-above. Each topic, whether it was human being, animal or scene) was covered with delicacy and lively reality. Lions have thick necks (hair is shown symbolically), long tails with round ending, goats have curved horns divergent in the ends and small tails, horses are stallions only, lions attack a herd of goats and one of them ate the front half of one goat, while the other grasped the head of another goat, and it's natural for lions to start their hunting only from the head of their victims; eagle sits on the head of a goat and closes its eyes with the wing before striking a deadly blow... We can't do anything else, but admire bow our heads to the knowledge of life, the ancient people of Gobustan had while drawing all these and many other scenes.

Another type of on-rock drawing in Gobustan is devoted to the images of

dan birincilərin ağacdən-mildən, ikincilərin qamışdan-bambukdan hazırlanmış sözsüzdür. Ən gec gəmilər karkash yığma gəmilərdir. Qədim qayıqlar əvvəllər heç şübhəsiz çay keçmək üçün, sonra isə balıqçılığın inkişafı ilə əlaqədar yaranmışdır. Onlar xüsusilə balıq ovu üçün torların ixtirası, təsərrüfat yüklərinin çay və göllərlə bir yerdən başqa yerə daşınması və ticarətin genişlənməsi ilə inkişaf etmiş, qəbilələrarası əlaqə, balıq ovu və minik vasitəsi kimi əsas nəqliyyat növünə çevrilmiş, hətta hərbi məqsədlərlə də istifadə olunmuşdur.

Keçmiş zamanlarda çay və göllərdən su nəqliyyatı kimi ağacın gövdəsi oyulmaqla düzəldilmiş təknəvari qayıqlar, eləcə də qarğı və qamış dəstələrini bir-birinə bağlamaqla hazırlanan gəmi və sallar işlədilmişdir. Şərq ölkələrində ağac karkas üzərinə heyvan dərisi çəkməklə düzəldilmiş qayıqlardan da istifadə olunmuşdur.

Danimarka mezolit dövrünə, eramızdan əvvəlki 6-cı minilliyə aid Maqlemoza yaşayış yerindən tapılmış ağac qayıq və avar (kürek) qayığın mezolit dövründən məlum olduğunu göstərir.

Qobustan gəmilərindən Böyükdaş dağı yuxarı səki sahəsində 29 №-li daşın cənub üzündəki gəmi şəkli eramızdan əvvəl VII və bir çox gəmi şəkilləri VI minilliyin ilk əsrlərinə və daha sonraya aid edilir (Cəfərzadə, 1973).

Qobustanda qədim qayıq təsvirləri qədim qobustanlıların ovçuluqla bərabər yaxşı balıqçı və mahir dənizçi olduğunu şahidlik edir. Qədim qobustanlıların təsərrüfatında əsas yerlərdən birini də balıqçılıq tutmuşdur. Qobustan qayaüstü təsvirləri arasında balıq rəsmlərinin olması, qazıntılardan balıq sümüyü, balıq toru üçün çay daşından

ships (boats). There are many this kind of images in Gobustan and they have been performed in various ways. The oldest one have small size, there are from 2 to 5-6 men in the boats. The bigger ships are drawn in two styles: lines and silhouettes. There are no doubts that the first ones are made from trees and trunks, and second ones - from bamboo and cane. The latest ships were constructed on wireframe basis. Ancient ships have undoubtedly been constructed first to sail across the river, and then for fishery development purposes. They brought to invention of fishing nets, transportation of industrial goods by lakes and rivers, improvement of trade, relations between the tribes, they were used for fish hunting, as the main transportation mean, and even for military purposes.

In the past, boats and rafts were made either from the trunk of one thick tree, or by the way of binding bunches of cane. In the East they also used to stretch animal leathers on the wooden frame to use as a boat.

The wooden boat and oar which have been discovered in Denmark, Maglemoza settlement, referred to Mesolithic era, 6th millennium BC testify that they belong to Mesolithic era.

The picture of a ship on the south side of stone slab No 29 of the upper plate of Boyukdash mountain, is dated by VII millennium BC, and many other ship images - by VI millennium BC and later (Jafarzade 1973).

The ancient pictures of boats in Gobustan testify that the local people

yüzlərlə ağırlıq daşları (pərsənkələr), sümükdən dayaz suda balıq vurmaq üçün və tor toxumaq üçün alətlər tapılması onların mahir balıqçılar olduğunu göstərir.

Gəmi təsvirlərindən bir çoxunun, xüsusən iri ölçülü gəmi şəkillərinin burnunda günəş təsviri verilmişdir. Bu, həm gəmi üçün günəşin yol göstəricisi olması, həm də qədim Qobustanda günəşin heyat mənbəyi - Allah sayılması ilə əlaqədar, ona pərəstiş simvolu sayıla bilər. Gəmilərin tarixi neolit dövründən hesab edilir və dünyada ən qədim gəmilərin mezolitin sonu, neolitin əvvəllərindən Qobustanda düzəldiyi ehtimal olunur.

Qobustanın qədim gəmi təsvirlərinə maraq məşhur dünya səyyahı, norveçli alim, RA-1, RA-2 və Tigris kimi gəmilər düzəldib onlarda okeanlar keçmiş Tur Heyerdal üç dəfə - 1981, 1994, 1999-cu illərdə Qobustana gətirmişdi. Sözsüz ki, Tur Heyerdalın hələ Qobustanda olana qədər də, ədəbiyyat vasitəsi ilə, Qobustanda gəmi təsvirləri haqqında məlumatı var idi. 1981-ci il avqust ayının 29-da birinci dəfə mən onu Qobustan abidələri ilə tanış etdikdə o, əsasən gəmi təsvirləri ilə maraqlandığını və onlar üçün deyilmiş dövrü tarixlərin göstərildiyi kimi qədim olduğuna inanmadığını bildirdi. Biz ona Qobustanda gəmi təsvirlərinin növləri və tarixinin arxeoloji qazıntılarla necə dəqiqləşdirildiyi haqda arxeoloji dəlillər gətirdikdən, qazıntıların göstərilən tarixi necə təsdiq etməsi haqda məlumat verdikdən sonra o, bizimlə razılaşdığını və doğrudan da Qobustandakı gəmi təsvirlərinin dünyada ən qədim olduğuna inandığını, Qobustanın ən qədim və zəngin mədəniyyət ocağı olduğunu etiraf etdi.

Tur Heyerdal ikinci dəfə Qobustanda

along with the hunting were also good fishermen and experienced navigators. Fishery took one of the main places in industrial activities of the ancient people of Gobustan. Existence of fish images on the on-rock drawings of Gobustan as well as excavated fish bones, multiple sinkers for fishing nets, bony tools for catching fishes in shallow water and weave nets prove that they were experienced fishermen as well.

On many ships, and especially on the nose of big scale ships, the symbol of sun was used. It can be considered as the sun was a pointer, showing the right direction, as well as worship symbol, taking into account that sun was considered as God in the ancient Gobustan. The history of ships takes its origin since Neolithic era, and it is assumed that the oldest ships in the world in the late Mesolithic and Neolithic periods were constructed in Gobustan.

The great interest for the ships images of the prominent traveler, Norwegian scientist Thor Heyerdahl, who constructed and sailed across the oceans on such boats like RA-1, RA-2 and Tigris, has brought him three times to Gobustan in 1981, 1994 and 1999. Naturally, before coming to Gobustan Thor Heyerdahl had certain information about Gobustan ships images, gathered from scientific literature. On August 29, 1981, when I first time introduced Gobustan monuments to him, he was mostly interested with ship images and expressed his disbelief in regard of the dating of these images. After we gave him information on types of ships

1994-cü ilin noyabr ayında oldu. Mən ona ümumi Qobustan, əsasən gəmi şəkilləri haqda məlumat verməklə Kiçikdaş dağı 50 №-li daşdakı qöv-svari, bir növ Skandinaviyanın tarixi gəmiləri tipli gəmi təsvirini də göstərdim. O, bu dəfə də Qobustana gəlmə-sindən çox razı qaldığını bildirməklə, 1995-ci ildə Nyu-Yorkda ingilis dilində çıxmış "Azerbayjan international" jurnalında "Azerbaycan əlaqələri (teli)" adlı məqaləsində vikinqlərin orta əsr saqalarında, 1241-ci ildə yazıya alınmış elə bir məlumat olduğunu göstərmişdir ki, onların babalarından Azər (Asər) Odin yığma gəmidə Qafqazdan gəlmişdir. 1999-cu il may ayında göstərilən məlumatları yoxlamaq və yenisini axtarmaq üçün T.Heyerdal yenə Azərbaycana gəlmişdir. Bu haqda sonra, biz "Azərbaycanlılar kimik" bölməsində.

Qobustan qayalarında qədim qobustanlıların həyat fəaliyyəti və mədəniyyəti ilə bağlı başqa tip abidələrdə qeydə alınıb öyrənilmişdir. Qayalar üzərində qazılmış tərpnəməz qablar-yalaqlar, heyvan bağlamaq üçün qayada açılmış dəlmələr, Azərbaycanda xalq arasında "ev köçdü", "mərə-mərə" və s. tipli qədim xalq oyunları ilə bağlı kiçik yalaq və sxemlər, işarə və damğalar və s. bu tipli abidələrdəndir.

Qobustanda qeydə alınmış iki ədəd (biri Cingirdağda və biri Böyükdaş dağının aşağı səki sahəsində) Qavaldaşda qədim qobustanlıların həyatı ilə bağlı maraq doğuran abidələrdəndir. Bu qavaldaşlar çox şübhəsiz ki, keçmişdə musiqi aləti kimi səsləndirilmiş və qədim qobustanlıları öz "yallı" rəqsləri və başqa şənliklərini orqanik musiqi alətləri ilə bərabər elə bu qaval daşların ahəngli melodiyaları ilə də müşayiət etmişlər. Daşdan çalğı alətlərindən başqa ölkələrdə də istifadə olunması məlumdur (Ko-

images and how we specified dates of the images by means of archeological evidences, he agreed with us and said that he believes now that these rare the oldest pictures of boats and ships in the world, and admitted that Gobustan was one of the most ancient and rich cultural monument in the world.

Second visit of Thor Heyerdahl to Gobustan was on November 1994. Along with my general information about Gobustan, mostly of ships images, I also showed him Scandinavian-looking types of ships drawn on stone No 50 on Kichikdash Mountain. Thor Heyerdahl once again expressed his satisfaction with the visit to Gobustan and said that he published an article in New York in 1995 in the Azerbaijan International Magazine named "The Azerbaijan Binds' where he talks about the Viking saga of 1241 on how their forefather Azer (Aser) Odin arrived on an assembled ship from Caucasus. On May 1999, Thor Heyerdahl visited Azerbaijan again to check new data and seek for the new one. I'll tell about this later, in the chapter "Who are we, Azerbaijanis?"

There are also other type of monuments which have been registered and researched in order to learn better the way of life and culture of the ancient Gobustanis. The pits and plates on the rocks, holes for binding animals, small areas for playing ancient Azerbaijan games such as 'ev kochedu' or 'maramara' and others as well as little niches, schemes, signs and stamps are referred to this type of monuments.

reyada daş litofonlar, Afrikada Mali Respublikasında "tam-tam" və s.).

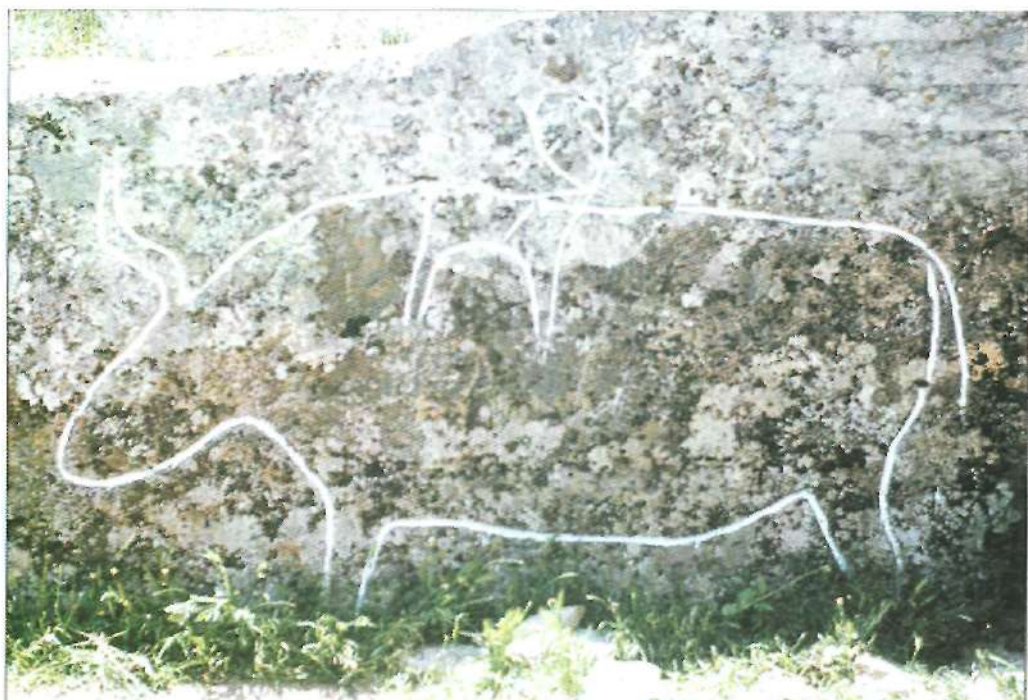
Əlbəttə, Qobustanın qədim qayaüstü təsvirləri kimi təsviri sənət eserlərini yaradanlar musiqiyə də biganə ola bilməzdilər. Çox güman ki, onların qarğı, qamış, dəri, ağac və s. kimi orqanik maddələrdən düzəltmələri tütək və qaval kimi alətləri də olmuş, lakin minilliklər ərzində çürüyüb, bizə gəlib çatmamışdı. Qobustanın daşdan qədim musiqi aləti "Qaval çalan daş" isə indi də kiçik daşlarla zərbə endirdikdə müxtəlif ahəngli, güclü səs çıxarır və onda istənilən havanı çalmaq mümkündür. Onu da qeyd edək ki, Qobustandakı "qaval çalan daş"ların səs çıxarma sirri iri və yastı qaya parçasının (qaval daşın) özündən altdakı yastı - sal qaya üzərinə iki nöqtədə toxunmaqla bir növ hava yastığı üzərindəki kimi dayanmasındadır.

Qobustanda ən cavan, lakin tarix baxımından maraqlı doğuran abidələrdən biri romalılardan qalma, latın dilində yazılmış epiqrafik abidədir. O, Böyükdaş dağının cənub-şərq ətəyində, axırıncı yastı qaya üzərində böyük tarixi əhəmiyyətə malik, tarixi sənəd kimi qeydə alınmışdır. Bu abidə eramızın 84-96-cı illəri arasında romalıların XII-ci ildırım sürətli legionu və ya onun senturiyasının Qobustan ərazisində olmasına şahidlik edir. Bu epiqrafik abidənin yazıldığı İmperator Domisiyanın dövründə (eramızın 81-96-cı illəri) romalıların bu yerlərə səfəri haqqında yazılı mənbələrdə heç bir məlumat yoxdur. Məlum budur ki, o dövrdə Şərq ölkələrindən Xəzər dənizinin qərb sahilı boyu şimala gədən qədim yol bu kitabə olan yerlə Xəzər dənizi arasından keçirdi. Romalılardan qalma bu yazı dünyada latın qrafikalı epiqrafik abidələrdən ən şərqdəkidir.

Another monuments, attracting sincere interest, are two Gavaldashes one on Jingirdag Mountain, another - on the lower plate area of Boyukdash Mountain). There are no doubts that these Gavaldashes were used as musical instruments in the past and organically accompanied collective dances like 'yally' and other festivities. There are known cases when river stones were used as musical instruments (stone lithophones in Korea, tam-tams in African Mali, etc.).

Naturally, the authors of on-rock drawings in Gobustan could not stay indifferent to music. It is very likely that they also had other instruments like pipes, made of such organic materials like cane, leather, wood etc., yet, they did not survive millenniums, decayed and left no traces. The stone musical instrument of Gobustan 'Gaval Chalan Dash' issues various tones when they hit it with small stones, so it makes it possible to play almost any melody on it. It is also worth to mention that the secret of 'playing stones' lays in the two points where the piece of big and flat rock (gaval chalan dash) and another one beneath it touch one another.

The youngest, but interesting from historical point of view, monument was left from the Romans: this is an epigraphic writing made in Latin. It's made on the south-east side of Boyukdash Mountain and was registered as the historical document of greatest importance. This monument testifies that in 84-96 AD the 12th Legion of the Romans was in Gobustan area. There

Qobustanda Böyükdaş və Kiçikdaş dağları çoxlu tarixi abidələr, minlərlə qayaüstü təsvirlərlə yanaşı təbii gözəlliyə də malikdir. Buradakı qayalar "meşəsi" əfsanəvi bir aləmi andırır. Buraya gələnləri milyon illər ərzində təbiətin yaratdığı təbii "memarlıq ansamblının" "canlı daşları" da valeh edir. Min illər ərzində təbiət daşlar üzərində nələr yaratmamışdır.

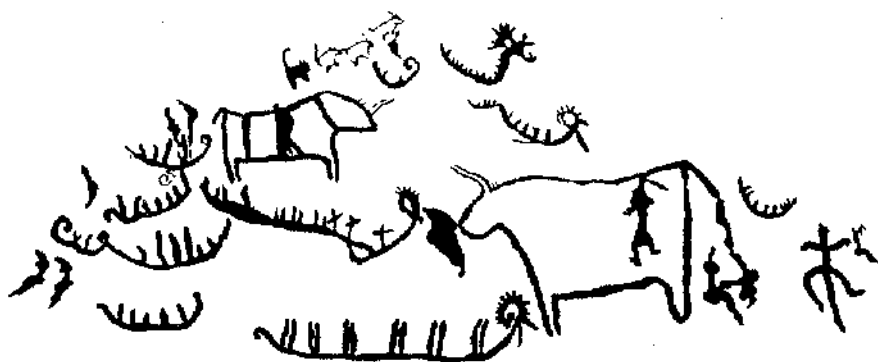
Böyükdaş və Kiçikdaş dağlarının öz-ləri öz quruluşları cəhətdən vaxtilə tarixi abidə kimi fəaliyyət göstərmiş, insanlara qulluq etmişdir. Belə ki, öz quruluşu ilə, özülü gil, üzəri 15-20 metr qalınlığında əhəngdaşı layı ilə örtülü, zirvəsi hər tərəfdən qayaların qırılması ilə əlçatmaz divar əmələ gətirən bu dağların üstü daş dövrü qobustanlılarının sürək üsulu ilə (heyvanları dağın uçurum olmayan tərəflərindən dağın üstünə yönəltmək, sonra da arxasını kəsməklə qovub uçurumdan salmaqla) ov etməsi üçün tələ, heyvanların əhliləşməsi, əkinçiliyin meydana gəlməsi, qəbilə birliklərinin yaranması dövründə hazır nemətləri qarət etmək, başqasını özünə tabe etmək istəyən qəbilə toqquşmalarından qorunmaq üçün təbii qala vəzifəsini görmüşdü (Muradova, 1979; Rüstəmov, 1994).

are no information in written sources of the Romans in the period of Emperor Domitianus (81-96 AD) about visit to these places. Among the writings left after the Romans this Latin epigraphic writing is considered as the most eastward one.

In Gobustan, Boyukdash and Kichikdash Mountains along with having numerous historical monuments and thousands of on-rock drawings, have beautiful nature sceneries, too. The 'cliff' forest here reminds some mystical world. Those who come here get fascinated with the natural 'architecture ensemble' and 'living stones.' In thousand years the nature made miracles with stones.

Boyukdash and Kichikdash Mountains themselves served people as historical monuments due to their disposition. That is, during hunting this ravine could be used as a trap for animals, for their taming, development of agriculture, and as a natural fortress to defend from attacks of the other tribes Muradova, 1979, Rustamov 1994).

**QOBUSTANDA ARXEOLOJİ
QAZINTILAR VƏ TƏDQIQATLARIN
NƏTİCƏLƏRİ HAQQINDA**

**ON RESULTS OF ARCHEOLOGICAL
EXCAVATIONS AND RESEARCHES
IN GOBUSTAN**

Qobustan qədim qayaüstü təsvirlərlə yanaşı son 15-20 min il ərzində burada yaşamaqla Qobustanın qayaüstü təsvirləri kolleksiyasını yaratmış babalarımızın düşərgələri, yaşayış yerləri və başqa tarixi-arxeoloji abidələri ilə də zəngindir. Bu tip abidələrin arxeoloji qazıntılarla tədqiqi işinə müəllif tərəfindən 1960-cı illərdən başlanıb və keçən 35 ildən çox müddət ərzində üst paleolit dövrünün sonlarından orta əsrlərə qədərki bütün dövrlərə aid 20-dən çox Böyükdaş dağında "Ovçular zağası", "TV daşaltı sığınacaq", "Anazağa", "Kəvizə", "Öküzlər", "Öküzlər-2", "Maral", "Daşaltı", "Çapmalı", "I-ci daşaltı sığınacaq"; "Böyükdaş" və "Dairə" tunc dövrü yaşayış yerində Kiçikdaş dağında "Ceyranlar", "Firuz", "Firuz-2", "Qayaarası", "Qayaarası-2"; Şonqardağda "Şonqar" daşaltı sığınacaqlarında, Yazılı təpədə orta əsr məbəd yerində, 40-dan çox kurqan tipli və iki daş dövrü qəbri abidəsi arxeoloji qazıntılarla tədqiq olunmuş (Muradova, 1979; Muradova, Rüstəmov, 1986; Rüstəmov, 1994 və onların yüzdən çox tezisləri, mətbuat məqalələri və Qobustan haqqında bukletləri), bir neçə yerdə kəşfiyyat qazıntısı aparılmışdır.

Aparılmış arxeoloji qazıntı və tədqiqat işlərinin nəticələri göstərmişdir ki:

1. Qobustanda qayaüstü təsvirlərin çə-

Besides the on-rock drawings of Gobustan, during its 15-20 millenniums long history our forefathers, creators of invaluable collections of on-rock drawings in Gobustan, have made this region rich of ancient settlements, living areas and other historical and archeological monuments. The author of this book started researches of this type of monuments by participating in archeological excavations since 1960 and in this period of more than 35 years there were researched over 20 ancient monuments covering the period from the Upper Paleolith to the Middle Ages: in the settlement on Boyukdash Mountain dated to the Copper Age 'Ovchular Zagasy,' 'TV under-rock shelter,' 'Anazaga,' 'Kenize,' 'Okuzler,' 'Okuzler-2,' 'Maral,' 'Dashalty,' 'Chapmaly,' '1st under-rock shelte,' 'Boyukdash' and 'Daire,' on Kichikdash Mountain - 'Jeyranlar,' 'Firuz,' 'Firuz-2,' 'Gayaarasy,' 'Gayaarasy-2; on Shongardag Mountain - 'Shongar' under-rock shelter, on Yazyly Tepe - in the sanctuary of Middle Ages, more than 40 burial gounds and 2 graves of Stone Age were researched by archeological excavations (Muradova-1979, Muradova, Rustamov-

kilməsi və insanların yaşaması tarixi arxeoloji qazıntılara qədər hesab edildiyi kimi e.ə. III, VI, nəhayət VIII minillikdən (Cəfərzadə, 1973) deyil, ən azı e.ə. XVI-II minillikdən başlayır və orta əsrlərə kimi davam edir (C.Rüstəmov, 1994).

2. Aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş on minlərlə arxeoloji materiallar - çaxmaq daşı və bazalt cinsli çay daşlarından düzəldilmiş daş dövrünün əmək alətləri və silahları, sümükdən ox ucları, balıq toru toxumaq üçün alətlər, bütün tarixi dövrlər üçün daşdan, sümükdən, balıqçulağı pullarından, pastadan və s. düzəldilmiş bəzək əşyaları, gil qablar və ya qırıntıları - Qobustan Dövlət tarixi-bədii qoruğunun ar-xeoloji fondunu təşkil edir və sərgi-ekspozisiyasını bəzəyir.

3. Arxeoloji qazıntılar zamanı düşərgələrdə müxtəlif tarixi dövrlərdə yaranmış mədəni təbəqələrdən aşkar edilmiş kiçik ölçülü daşlar və düşərgələrin divarlarının mədəni təbəqə örtmüş hissələrindən aşkar edilmiş qədim şəkillər qayaüstü təsvirlərin tarixini dəqiqləşdirmək işində böyük əhəmiyyətə malikdir. Söz yox ki, düşərgələr, yaşayış yerləri və qəbir abidələrində daşlar üzərində aşkar edilmiş qədim təsvirlər arxeoloji və bəzən hətta geoloji cəhətdən dövrü dəqiqləşdirilmiş mədəni təbəqənin içindən, onun ördüyü qaya sahəsindən tapıldığına görə onların tarixi tapıldığı təbəqənin arxeoloji materiallarından gec deyil, heç olmasa yaşıddır və ya daha qədimdir. Bu baxımdan "Anazağa", "Kənizə", "Ovçular zağası", "Öküzlər-2", "Maral", "Firuz", "Firuz-2", "Ceyranlar" və "Qayaarası" və "Qayaarası-2" düşərgələrindən, "Böyükdaş" və "Dairə" yaşayış yerlərindən və kurqanlardan yeddisinin qəbir və

1986, Rüstəmov-1994 and over 100 theses articles in media and booklets about Gobustan), and in some places the exploration excavations were carried out.

The results of performed archeological excavations and research works revealed that:

1. The living history of the people on-rock drawings on Gobustan is not dated to III, VI, or VIII millenniums BC (Jafarzade-1973), as it was considered before conduction of archeological excavations, but begins at the very least in XVIII millennium BC and continues till the Middle Ages. (J.Rüstəmov-1994)

2. Tens of thousands of archeological materials discovered in results of carrying out archeological excavations revealed that the Stone Age's labor tools and arms made from flint and river stone of basalt origin, bony tips on arrows, tools for weaving fishing nets, as well as all ornaments, clay dishes or their remains covering all historic periods have formed archeological fund of the Gobustan State Historical and Cultural reserve and beautify its exhibition and display.

3. Small-size stones and the ancient drawings discovered under the fragments of cultural layers covering walls of the settlements, which were found out in the cultural layers of various historical periods during archeological excavations, are of big importance in the sense of precise specification of dating of the drawings. It is obvious that

kromlex daşlarında aşkar edilmiş 104 kiçik daş və 43 ədəd qayanın mədəni təbəqə basmış sahəsində aşkar edilmiş yüzlərlə qədim şəkillər qayaüstü təsvirlərin dövrünü dəqiqləşdirmək üçün bir növ doğum şəhadətnaməsi sənədi sayıla bilər.

4.Keçən 30 ildən çox dövr ərzində Qobustanda yuxarıda göstərilən abidələrdə apardığımız qazıntı və tədqiqatlar Qobustanda yaşayışın 15-20 min il bundan qabaq başladığını, onun qədim qayaüstü təsvirlərinin, bəzilərinin iddia etdiyi kimi, buraya ova gələnlər tərəfindən yox, Qobustanın özündə yaşamış qədim yerli sakinlər tərəfindən yaradılmış mədəniyyət, bu mədəniyyətin köklərinin burada hələ üst paleolit dövrünün sonlarından başladığını aydınlaşdırmışdır. Qobustanda arxeoloji qazıntılar Azərbaycanda mezolit (orta daş) və neolit (yeni daş) dövrləri problemlərinin həlli üçün əsas olmuşdur (Rüstəmov. Azərbaycan tarixi, I cild, II fəsil).

Qobustanda mezolit dövrü düşərgələrindən minlərlə daş alət və onların istehsal tullantıları tapılmışdır. Qədim qobustanlılar alət düzəltmək üçün əsasən çaxmaq daşı və çay daşından istifadə etmişlər. Çaxmaq daşından mikro ölçülü iki-üç (kiçiklərinin uzunluğu 1,0; eni 0,3; qalınlığı 0,1 sm-ə qədər), üçbucaq, seqment və trapes şəkilli (həndəsi formalı) alətlər, bıçaqvari lövhə və qəlpələrdən hazırlanmış müxtəlif formalı qaşov, bıçaq, kəsər və kəsərciklər, bizlər, sadə ox ucları və s. hazırlamışlar. Çay daşından isə iri ölçülü alətlər - sürtgəclər, çapacaq, iskənə, kərki formalı yerqazanlar və s. hazırlamışlar.

Qobustanda yuxarı paleolit sonundan mezolitə keçid dövründə qədim qo-

the ancient drawings discovered in settlements and on the surface of burial stone monuments are of the same age or even older, than the cultural layers, whose history is specified by archeological and even geological point of view, where they have been discovered. In this regard, settlements 'Anazaga,' 'Kenize,' 'Ovchular zagasy,' 'Okuzler-2,' 'Maral,' 'Firuz,' 'Firuz-2,' 'Jeyranlar' and 'Gayaarasy' and 'Gayaarasy-2' can be considered as birth certificates for 104 small stones and 43 rocks as well as hundreds of ancient drawings discovered under cultural layer in this area.

4. The excavations and researches carried out by us in the past period of over 30 years revealed that In Gobustan life appeared here 15-20 thousand years ago and clarified the fact that the on-rock drawings of Gobustan were not products of hunters visiting this place, as some scientists claim, but by the culture, created by the ancient local settlers since the Upper Paleolithic. The archeological excavations in Gobustan have become into essential principles for resolving the problems of Mesolith (Middle Stone Age) and Neolith (New Stone Age) periods of history of Azerbaijan (Rustamov, History of Azerbaijan, Volume 1, Chapter 2).

In the settlements of Mesolith period thousands of tools and industrial wastes were found. The ancient Gobustanis mostly used flint and river stones for production of tools. From flint they produced micro-sized and sharp (the length

bustanlılar (Qayaarası düşərgəsinin materiallarına əsasən) ceyran ovçuları olmuşlar. Sonra onlar (Anazağa materiallarına əsasən) ceyran və gur ovlamışlar.

Mezolit dövrünün sonundan Qobustanda əmək alətləri içərisində burma üsulu ilə deşilmiş və cilalanmış alətlər, kobud daş toxalar (yerqazanlar), yabarı dənli taxılın sünbülünü yığmaq üçün bıçaqlar meydana çıxır. Sümükdən balıq vurmaq və balıqçılıq toru toxumaq üçün xüsusi alətlər hazırlanır. Bu vaxtdan təsərrüfatda heyvanların əhliləşməyə başlaması ilə istehsal təsərrüfatının yürüş mərhələsi - neolit dövrü başlanır.

Şərqi Avropada mezolit dövrü (əmək alətlərinin hazırlanma formaları və təsərrüfatda dəyişikliklər) eramızdan əvvəl IX-VI minilliklərə aid edildiyi halda Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda, bu dövr mədəniyyətinin yaranması eramızdan əvvəl XII-VIII minilliklər arasında baş verir. Azərbaycanda neolit dövrü isə VII-VI minillikləri əhatə edir.

Qobustanda daşaltı düşərgələrdən aşkar edilmiş neolit dövrü materialları özünü mezolit dövrünün davamı kimi göstərir və çox vaxt onları ayırmaq çətin olur. Bu, Qobustanda neolit dövrü həyat təzi və təsərrüfat göstəricilərinin mezolit dövründən meydana gəlməsi və keçidin həyatın davamı ilə baş verdiyini göstərir. Neolit dövrünün inkişaf etmiş və son mərhələsi Qobustanda zəif və çətin nəzərə çarpır. Görünür neolitə keçid dövrünün ilk çağlarında Qobustanda baş vermiş təbii hadisələr (qayaların uçması, yer dəyişməsi, bəlkə də zəlzələ) nəticəsində "Anazağa" və "Kənizə"də müəyyən müddətə həyat dayanmış, sonrakı dövrlərdə yəni qaynamağa başlamışdır.

5. Qobustanda apardığımız arxeoloji

of smallest is up to 1.0 cm, width - 0.3 cm, thickness - 0.1 cm) tools in triangular, segmental or trapeze (geometrical figures) shape. From river stone they produced large-size tools, such as scraper, hatchet, chisel, spade.

In transition period from the end of Upper Paleolith to Mesolith the ancient Gobustanis (according to materials of the Gayaarasy settlements) were gazelle hunters. Afterwards, according to Anazaga materials, they hunted gazelle and gur.

While in Eastern Europe the Mesolith era is dated from IX-VI BC, in the East, including Azerbaijan, this era takes place between the beginning of XII and VIII millenniums BC. As for Neolith period, it starts in Azerbaijan in VII-VI millenniums ago.

The Neolith era materials discovered in Gobustan settlements represent themselves as continuation of Mesolith era, and in many cases it is difficult to differentiate them. Transition of the way of life and industrial indicators from Mesolith to Neolith era shows that life went on. Neolith period is strong in the beginning, but its traces of the later period are rather weak and difficult to notice. Apparently, the natural disasters, which occurred in Gobustan (crash of rocks, land movements, even earthquakes) brought in the end to stoppage of life in the 'Anazaga' and 'Kenize' settlements, but in the further periods started to revive again.

5. Results of archeological exca-

qazıntı və tədqiqat işlərinin nəticələri Qobustan qayaüstü təsvirlər mədəniyyətinin yaranması səbəblərinin izahı işinə də işıq saçır. Ümumiyyətlə, qayaüstü təsvirlərin yaranma səbəblərinin izahı çox mürəkkəb və mübahisəli məsələlərdəndir. Arxeoloji ədəbiyyatda tarixin obrazlı ifadəçiləri olan qədim təsvirlər haqqı olaraq ibtidai dövrün, keçmişin incəsənət abidələri adlandırılır.

Tədqiqatçıların çoxu qədim qayaüstü təsvirlərin yaranma səbəblərinin ibtidai ovsunçuluqla əlaqədar, bəziləri dini ayin mərasimlərinin keçirilməsi ilə əlaqədar meydana gəldiyini göstərirlər. Onlara görə Qobustan müvəqqəti ov yeri olmuş, şəkillər isə vaxtaşırı bu yerlərə ova gəlmiş ovçular tərəfindən çəkilmişdir.

Söz yox ki, qədim qayaüstü təsvirlər müəyyən bir dövr üçün onu yaradanların dini görüşlərini də əks etdirir. Bəlkə ovsunçuluq məqsədi ilə çəkilmiş rəsmlər də az deyil. Lakin bizim tədqiqatların nəticələri Qobustanda qayaüstü şəkillərin yaranması köklərini əsasən maddi aləmin, ətraf mühitin, gündəlik həyatın əksində, tərənnümündə, onları yaradanların dünya görüşündə axtarmağı tövsiyə edir.

Qədim qayaüstü təsvirlərin ovsunçuluq əməlləri olmasının tərəfdarları hesab edirlər ki, qayalar üzərində heyvan şəkilləri ovçular tərəfindən ov edəcəyi heyvanı ovsunlamaq, onun uğurlu olmasını təmin etmək məqsədi ilə çəkilmişdir. Guya ovlanması nəzərdə tutulan heyvanın çəkilməsi şəklində ətrafında mərasim keçirmək, şəklində hədəfə çevirmək və onu zədələmək (Qobustanda bir çox keçi təsvirlərində belinin kəsilməsi kimi) ovun uğurlu olmasını təmin etmişdir. Əslində bu ovçuda yalnız müvəffəqiyyətə inam yarada bilər. Bəli, ova gedərkən onun uğurlu olacağı

varlıqları və tədqiqatları, which we carried out in Gobustan, cast lights on the issue of the motives, due to which the Gobustan on-rock drawings culture appeared. Generally speaking, interpretation of the reasons of origination of on-rock drawings is very hard and questionable. In archeological literature the ancient images reflecting history in figurative way are reasonably considered as the arts monuments of the past.

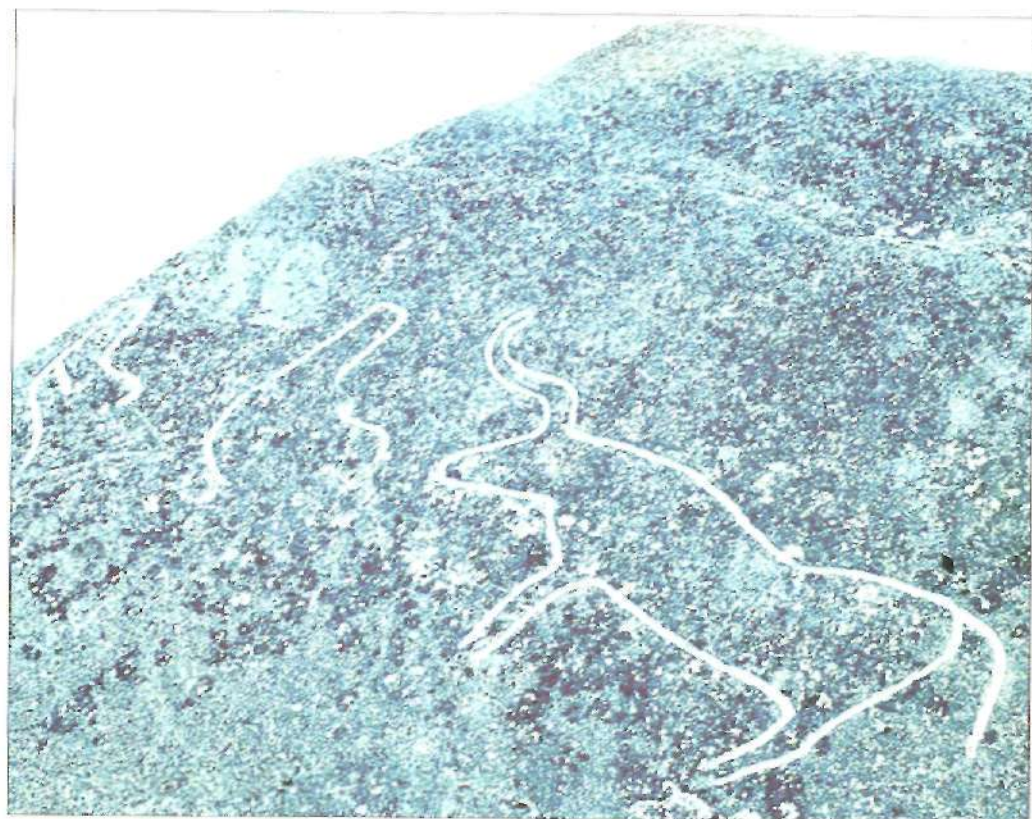
Most explorers bind the originating reasons of on-rock drawings to the primitive witchcraft, some of them - to traditional religious customs. According to them, Gobustan was a place for a temporary hunting, and the drawings were performed by occasional hunters visiting this place.

It's obvious that the ancient on-rock drawings also reflect religious views of their creators for some particular historic period. Probably, there many drawings made with witchcraft purposes. However, results of our researches recommend looking for the roots of reasons of the on-rock drawings in material world, environment, everyday life and the world concept of their creators.

Supporters of idea of connection between the on-rock drawings with witchcraft deeds consider that hunters wanted to cast a spell on animals they were going to hunt on and did these drawings in order to have a successful hunting. They claim that the ancient people arranged ceremonies at these drawings, using them as targets and

na inam lazımdır. İnamsız inkişaf ola bilməz, heyat dayanar. Lakin bizim Qobustanda apardığımız tədqiqatların nəticələri əks fikrə gətirir. Belə ki, məntiqi olaraq əgər göstərilən ovsunçuluq hərəkətləri ovun uğurluluğunu təmin etsəydi gərək ən çox ovlanan heyvanlar elə bu məqsədlə təsviri çəkilməmiş və hətta bədəni zədələnməmiş heyvanlar daha çox ovlanmış olardı. Deməli, ən çox ovlanmış heyvan maral, öküz və keçi olardı. Doğrudan da bu heyvanların təsviri Qobustan qayalarında ən çoxdur. Onu da qeyd edək ki, Qobustanda yalnız bir daşda (Böyükdaş dağı, yuxarı səki sahəsində 45 №-li daşın şimal üzündə) öküzə yay-oxla ov səhnəsi var və Kiçikdaş dağında 58 №-li daşda öküzün tələyə düşməsi səhnəsi göstərilir. Bir neçə (tək-tək) daşda keçi ovu sayılan səhnələrdə isə keçini süvari nizə ilə, üçdişli yaba ilə, piyadanın yay-oxla ov etmələri səhnələri də, maralların qaçışı və duruşu səhnələri də, real və mütənasib bədənlili, buynuzları olduğu kimi şəxəli gözəl sənət əsəri sayılmalı maral şəkilləri də, sxematik maral şəkilləri də çoxdur. Lakin arxeoloji qazıntılar və tədqiqatların nəticələri göstərir ki, Qobustanda maral heç ovlanmayıb, qazıntılardan on minlərlə sümük qalıqı içərisində maralın mətbəx sümüyü yoxdur. Öküz və dağ keçisinin sümüyü tək-təkdir. Onların əhliləşmişlərinin sümüyü (sonrakı dövr abidələrində) çoxalır. Qobustanda ən az təsviri olan heyvanlar ceyran və gurdur, bir də yırtıcılar. Qazıntıdan maral sümüyü olmadığı halda, tək-tək də olsa yırtıcı (it, canavar, bəbir, tülkü və s.) heyvanların sümükləri ən qədim "Qayaarası" düşərgəsində 98%-ə çatır, "Anazağa"dan on mindən çox sümük qalığının 40%-i ceyran, 40%-i gur sümüyüdür, bütün qədim

hurt the animals' images (there are many scratches on the images of goats in Gobustan). As a matter of fact, after such a ceremony a hunter could have a certain belief in successful hunting. Belief is necessary. Without belief there can be neither progress, nor life. But our researches in Gobustan give opposite results. That is, if they wanted to bewitch the animals, they would have drawn images of the animals they were going to hunt on most of all. Hence, these animals would have been gazelle, bull and goat. Truly, on majority of pictures in Gobustan we can see these animals. But results of archeological excavations and researches show that there was no hunting on gazelles in Gobustan as in excavations there were none kitchen bones of gazelles found. There are occasional bones of bull and Caucasian goat. The number of these domesticated animals grows in the monuments of later period. The less of all are images of gazelle and predators. In the absence of bones of gazelles we found plenty of bones of predators (dog, wolf, lynx, fox etc.). In the oldest settlement of ancient 'Gayaarasy', where there are smallest number of gazelle pictures, the number of their bones reaches 98%, in more than 10.000 bones discovered in 'Anazaga' 40% belong to gazelles, 40% to gur; in all ancient settlements there are bones of seals, but its picture was found only in excavations in 'Anazaga,' and on stone No 30B one animal image resem-

düşərgələrdən suiti sümüyü var, şəkli isə yalnız "Anazağa"da qazıntı ilə aşkara çıxarılmış, 30B №-li daşda bir ədəd heyvan şəkli təxminən suitini xatırladır (qeyd edək ki, Qobustanda arxeoloji qazıntılardan əldə edilmiş sümük qalıqlarının təyinatını Azərbaycan Respublikası EA-nın müxbir üzvü, professor, paleontoloq, mərhum Dəmir Hacıyev aparmışdır). Bütün deyilənlərdən nəticə çıxır ki, Qobustan qayaüstü təsvirləri ovsunçuluq əməlləri kimi deyil, həyatın real tərənnümü, öküz və keçi totem obyektı, maral şəkilləri gözəllik simvolu kimi qayalara həkk edilmişdir. Öküz və keçi zəmanəmizdə də müqəddəs heyvan, ailənin dolandırıcısı hesab edilir. Maralların gözəlliyi, qızların bu adla çağırılmasında, sevnin öz sevgilisini marala bənzətməklə tərənnüm etməsində, xalqımızın düşüncəsində həmişə gözəllik simvolu kimi yaşayır. Daha bir məntiq, maralı Qobustanda niyə ovlamayıblar, öküz və keçi kimi ətini niyə yeməyiblər ki, tək-tək də olsa sümükləri qalaydı? Axı, ən çox maral təsviri çəkilmiş sonuncu minilliklərdə Qobustanın elə indiki görkəmi, şoran, səhra, meşəsiz torpaqları göstərir ki, maralın yaşaması üçün Qobustanda şərait olmayıb. Deməli, maral həm gözəllik rəmzi, həm də totemdir. Qobustan qayaüstü təsvirlərinin kökü ovsunçuluqla deyil, həyatla, həyatı əks etdirməsi, insanların dünyagörüüşü ilə bağlıdır.

Qayaüstü təsvirlərin kökünü ovsunçuluqda görənlər, qayaüstü təsvirlərlə yaranmış həyat səhnələrinin də ovsunçuluqla əlaqədar olduğunu göstərirlər. Məsələn üçün, Qobustan qayalarındakı kollektiv rəqs - yallı oyunu səhnəsini dini etiqad rəqsi adlandıraraq hesab edirlər ki, bu cür oyunlar böyük ocaq başında günlərlə də-

bles seal. (It's noteworthy that identification of the bones found during archaeological excavations in Gobustan was performed by corresponding member of Academy of Sciences of Azerbaijan Republic, paleontologist, the late professor Damir Hacıyev.) Taking into account all mentioned-above, we can come to conclusion that the on-rock drawings in Gobustan were not made with witchcraft purposes, but bulls and goats were used as totem objects, while gazelles symbolized beauty. Till today, bulls and goats are considered as sacred animals, providing meal for household. The beauty of gazelles, our national tradition to call beautiful girls as 'gazelles' has made this animal a permanent symbol of beauty. Another point proving this thought is that there were no gazelles in Gobustan in the last millenniums to hunt. Even today Gobustan's landscapes, deserts, lands without forests show that there were no conditions for this animal to live here. Thus, gazelle was both totem and beauty symbol. The roots of the on-rock drawing of Gobustan were not in witchcraft, but connected to reflection of life and world concept of the people.

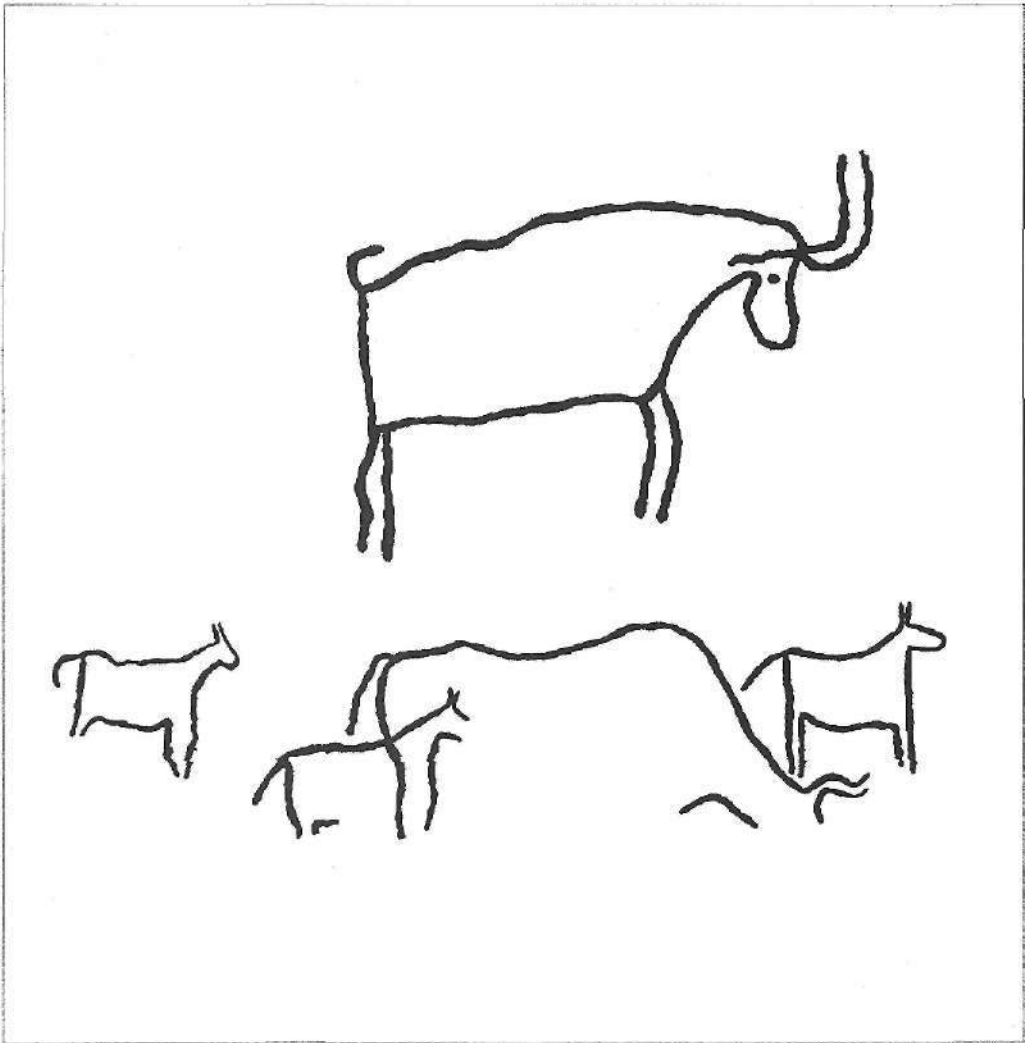
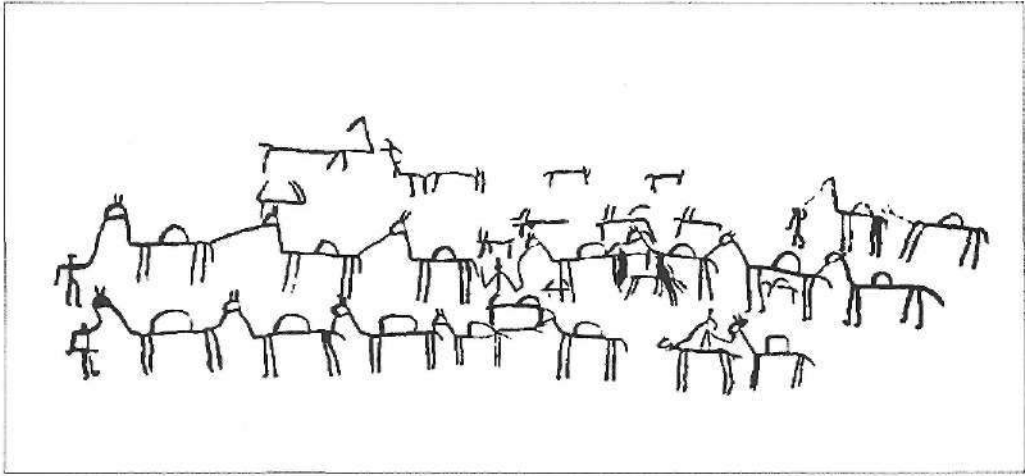
Those who claim that the on-rock drawings were purposed by witchcraft, apply this theory to the images of life scenes. For example, they consider collective 'yally' dances on the on-rock drawings a religious riot and danced at these pictures around big fire day by day to make the lucky hunting, they

vam edərmiş ki, ov uğurlu olsun. Gəmilərin burnuna isə günəş təsviri çəkərmişlər ki, yağmurlu-dumanlı havada günəş çıxsın, fırtına olmasın. Əlbəttə, birinci halda axır nəticədə mənaca doğruluq görünür, lakin əsl səbəb yox, qondarma səbəb əsas götürülür. Bəli, birinci halda guya yallı oynamaqla ovun uğurlu olması təmin olunur. Lakin oynadığına, günlərlə oynadığına görə yox. Beləliklə, ov heyvanı gəlib ovçunun qabağında dayanmayacaq ki, bütün günü oynamısınız, buna haqqınız var?

"Yallı" yemək mənasında işlədilən "yal" sözüdür. Hazırda Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının səhnəsində oynanan Azərbaycan xalq rəqsi "Yallı"nı ulu babalarımız birinci olaraq daş dövründə oynamışlar. İbtidai insanlar "yal" (yemək) əldə etmək üçün ovda müvəffəqiyyət qazanmalı idi. Lakin onların silahı çaxmaq daşı qəlpələrindən düzəldilmiş kiçik daş alətlərdən, ağac dəyənəkdən, ucuna daş ucluq bərkidilmiş nizə və ən yaxşı halda sadə və gücsüz (yeni ixtira olunmuş) yay-oxdan ibarət idi. Ovlanmalı heyvan, ov obyektinə isə Qobustan qayaları üzərində təsvir edilmiş iti qaçan gurlar, ceyranlar, vəhşi öküz və qabanlar, dağ keçiləri və s. idi. Bu heyvanları göstərilən daş alətlərlə ovlamaqda hər bir ibtidai ovçu təklikdə aciz idi. O, təklikdə hər hansı göstərilən vəhşi heyvanı yaralsa da, tuta bilməzdi. Bunun üçün ovçuların ovsun mərasimi keçirməsi yox, qəbilənin ovçu üzvlərinin "Yallı" oyununun qanununa uyğun bir adam kimi ahəngdar hərəkət etməsi, eyni anda ova zərbə endirməyi bacarması, bütün günü ov dalınca qaçmağa dözümlü və güclü olması lazım idi. Bütün bu hərəkət və vərdişləri onlar boş vaxtlarında "Yallı" oynamaq ki-

drew sun on the nose of their ships so that sun always followed their ships, so that there were no storms. Surely, there is some logic in first case, although there is a false, and not true reason was taken as basis. Yes, in first case by dancing 'yally' they might get some luck in the hunting. But not dancing day by day. They did not expect that the more the dance, the more animals would stand in front of the hunters, did they?

'Yally' is originated from the word 'yal,' that is meal. The Azerbaijan folk dance 'Yally' they are dancing in modern times on the stage of the Azerbaijan State Philharmonic was first danced by our forefathers in the Stone Age. Prehistoric men had to try very hard in hunting in order to get 'yal' (meal). They were armed with spears tipped with small stones sharpened with stone tools. In the best case they might have (newly invented) bow and arrows. And their hunting objects were fast running gazelles, wild bulls and boars, mountain goats etc. It was extremely hard to get this prey with the mentioned arms all alone. A single primitive hunter would not be able to hunt these animal on his own. Even if he succeeded to wound the wild animal, he won't be able to catch it. This is why hunters held not witchcraft ceremonies, but danced 'yally' in unison, actually training themselves to hit the right strike simultaneously and encourage each other in the collective dance.

mi məşqlə əldə edirdilər. Lakin doğrudan da ovun uğurlu olması üçün kollektiv, ahəngdar, müntəzəm oyun lazım idi ki, qəbilənin ovçu üzvlərinin ayaqları bütün günü ov dalınca qaçmağa dözümlü (möh-kəm) olsun. Ov zamanı üzvlərin bir adam kimi (oyundakı kimi) hərəkət etmək vər-dişi, güclü heyvana ovçuların eyni anda zərbə vura biləcəyi vər-dişi və s. mənimse-sinlər, ovun uğurlu olmasını təmin etsinlər.

İkinci halda, gəmilərin burnunda gü-nəş çəkməklə fırtınalı-dumanlı gündə günəş çıxmaz. Bizim qobustanlı babalarımız o qədər ağılsız deyildilər ki, fırtınalı gündə gəminin burnuna günəş çəkib də-nizə çıxsınlar. Əksinə, günəş qədim qo-bustanlılar üçün də, bütün canlılar üçün olduğu kimi, həyat mənbəyi - hərət və Allah idi. Onlar günəşə pərəstiş edirdilər, gəmilərinin burnundakı günəşi həmişə özləri ilə hesab edərək, həmişə gəminin qabağındakı günəş simvolunu əsl günəşə tərəf çevirməklə səhərlər Kaspi dənizi-nin qərb sahilindən (Qobustandan) günə-şə, şərqi tərəf üzür və əsl günəşlə bə-rəbər dənizdə fırlamb axşam yenə günəşə tərəf - qərb sahile qayıdırdılar.

6. Qobustanda və ümumən, qədim qayaüstü təsvirlərin dövrünün dəqiqləş-dirilməsi qayaüstü təsvirlərin tədqiqi ilə məşğul olan tədqiqatçılar üçün böyük problemdir. Axı, qayalar üzərində təsvir edilmiş insanın da, hər hansı heyvanın da siması minilliklər boyu dəyişmiş, öküz öküz kimi, keçi keçi kimi təsvir olunur və s. Dəyişən yalnız onların çəkilmə dəst-xəttidir ki, onu da arxeoloji qazıntıların nəticələri olmadan, hansı dövrün maddi mədəniyyət qalıqları ilə yaşlı olmasını bilmədən müəyyənləşdirmək çətindir. Belə ki, əgər tarix boyu təsərrüfat sahələ-rinin inkişafı, əmək alətləri, silahlar, mə-

In second case, you can't seriously expect to avoid storms by drawing sun on the nose of your ship. Our Gobustan forefathers were not as stupid as to sail in a stormy day. On the contrary, for the ancient Gobustanis the sun was always a source of life and their God. They worshipped the sun. They sailed from the western shore of the Caspian Sea toward east and in the mornings returned back with the real sun.

6. Specification of dating in Gobustan and, in general, any on-rock drawings is a real problem for researchers, dealing with on-rock drawings. Neither men, nor animals depicted on such drawings never change. They remain same in millenniums: bull is bull, goat is goat. The only thing that changes is style. And without results of archeological excavations it is hard to define to what particular era belong these remains of cultural materials. The remains of material culture found in archeological excavations in historical industrial areas, such as tools, arms, household items, ornaments and so on should be dated earlier than the layer where they had been found. However, in Gobustan we often see the opposite of this. In Gobustan the most real and proportional drawings are older, and schematic and linear drawings belong to the later periods. The reason of this is in the requirements of each particular period of time, it comes out of labor activities of a human being, the world concept, religious views and each mon-

işet avadanlığı, bəzək əşyaları kimi maddi arxeoloji qalıqların sadədən təkmilləşmiş inkişafını nəzərə alsaq, ən real təsvir olunmuş obyektlərin dövrü daha cavan sayılmalıdır. Qobustanda isə çox vaxt bunun əksini görürük. Qobustanda ən real və proporsional təsvirlər daha qədim, sxematik və xətlərlə verilmiş şerti rəsmlər isə daha gecdir. Bunun səbəbi isə dövrün tələbi - insanın əmək fəaliyyətinin, dünyagörüşünün, dini etiqadlarının tələbindən irəli gəlir və hər dövrün abidə kompleksi üçün onun tarixi dövrləri üzrə xüsusi dəst-xətti yaranır. Bu və ya başqa dəst-xəttin hansı dövrdə yaranması, dövrünün dəqiqləşməsi isə arxeoloji materiallara - maddi qalıqlara əsaslandıqda həqiqətə daha uyğun olur.

Qobustanda arxeoloji qazıntılarla qədim düşərgələr və kurqanlardan, yuxarıda qeyd etdiyimiz daşlar üzərində tapılan şəkillər qayaüstü təsvirlərin dövrünün dəqiqləşdirilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, daş dövrü yaşayış yerindən tapılmış qədim təsvir tiplərini tunc və daha sonrakı yaşayış yerini və qəbir abidələrinin daşında görmürük və əksinə. Bu, qayaüstü təsvirlərin dövrünün dəqiqləşdirilməsi işinə kömək edir.

7. Qobustanın qədim qayaüstü təsvirləri kolleksiyasının mövzusu, onların böyük tarixi dövrü əhatə etməsi, Qobustanda aparılmış arxeoloji qazıntı və tədqiqatların nəticələrindən az-çox danışdıq. Bəs Qobustanın qədim qayaüstü təsvirləri mədəniyyətini yaratmış, yuxarıda adları çəkilən və sonrakı dövrlərin yaşayış yerlərində məskən salıb yaşamış qədim qobustanlılar kimlərdir? Hazırda öz dili, musiqisi, mətbəxi və qədim adət ənənələri və s. ilə başqa qonşu xalqlar arasında seçilən, müasir azərbaycanlılar qədim

ument complex obtains style features characteristic for its historical period. As for the dating of creation of this or that style it is better to rely on remains of archeological materials.

The ancient settlements and burial mounds discovered in archeological excavations play a very important role in specification of origins of the mentioned-above on-rock drawings. For example, in the settlements belonging to the Stone Age we don't see the types of drawings typical to the Copper Age and vice versa.

7. We talked more or less about the topics of collection of the ancient on-rock drawings in Gobustan and the vast period of time they cover. But who were the ancient Gobustanis who had created the culture of ancient on-rock drawings, who settled down in the settlements where we presently hold our excavations? Are the modern Azerbaijanis, which differ from their neighboring nations by their language, music, cuisine and ancient customs and traditions, the successors of Gobustanis?

I am a historian, an Azerbaijani, I'm occupied with archeological research on Gobustan monuments, but I am not a linguist, nor I am involved in the issue of ethno genesis of Azerbaijan people. However, the results that I have achieved during archeological excavation in Gobustan and the information which I got from readings of relevant literature allow me to share some of my

qobustanhlann varisl ridirmi?

M n tarixçi arxeoloqam, az rbycan-hyam, Qobustan abid l rinin arxeoloji t dqiği il m şğulam, Az rbycan xal-qının etnogenezi m s l si il birbaşa m şğul deyil m, dilçi d deyil m. Lakin m n Qobustanda apardığım arxeoloji qazıntılarm n tic l ri v oxuyub tanış olduğum aidi d biyyat m lumatlan sa-sında, onlan öz ş xsi m ntiqimd n keçir-m kl , bu m s l haqda öz fikir v müla-hiz l rimi söyl y bil r m. Onlar aşağı-dakılardır:

1. Qobustanda mezolitin sonu v neolit dövrl rin (e. . VIII minilliyin sonu VI minilliyin sonuna) aid "Firuz" v "K ni-z " düş rg l rind iki daş dövrü q bri v qırxa yaxın tunc dövrü kurqanı açılıb öyr -nilmişdir. "Firuz" düş rg sind açılmış q bir bizi maraqlandıran sıallann cavabı üçün xüsusi il maraqlıdır. Bu kollektiv q bird on n f r yaş v bir n f r uşaq d fh olunmuşdur. Q bird skeletl r çay daşından, sümükd n, qabanın qılnc dişl -ri (2 d d) v başqa heyvan dişl rind n asmalar (talismanlar), bahq toru toxumaq v dayaz sulara balıq vurmaq üçün sümükd n hazırlanmış al tl r, çaxmaq da-ş l övh l ri v çay daşından al tl rl müşayi t olunmuşdu. Q bird skeletl r çox pis saxlanmış olduğundan q bir açılan kimi, qazıntı dayandınılıb, qazıntmm gedi-şind iştirak etm k üçün antropoloq (Tarix İnstitutunun baş elmi işçisi, o vaxt elml r namiz di, sonra elml r doktoru, hazırda dünyasını d yışmış, m rhum R.M.Qası-mova qazmüya d v t olunmuş), q bir onun n zar ti altında, ekspedisiyanm elmi işçil rinin bıçaq v fırçası il qazılıb t -mizl nmiş, skeletl rd n qafa sümükl ri-nin antropoloji ölçül ri yerind c ölçülüb götürülmüş, fotosu ç kilmışdır. Antropo-

ideas in this regard. They are following below:

1. In Gobustan, two Stone Age tombs and some 40 Copper Age burial mounds were found in settlements 'Firuz' and 'Kenize,' belonging to the end of Mesolith and Neolith periods (end of VIII till the end of VI millenniums BC). The tomb which was found in 'Firuz' settlement is especially interesting in this regard. There were ten adults and one child buried in this collective tomb. The skeletons in the tomb had pendants and talismans of river stones, bones, animal teeth, wild boar's fangs (2 items). There were also bony tools for knitting fishing nets and catching fish in shallow waters as well as tools produced from flint and river stones. Due to poor condition of the tomb, the excavation works have been stopped as soon as the tomb was opened, and the anthropologist (the late R.M.Gasimova, senior scientific specialist, then candidate of sciences, later - doctor of sciences) was invited to participate in this research. The tomb was under her supervision, it was cleaned with brushes and knives, skuüs of the skeletons were measured in anthropological units and their photos taken. Examination of anthropological remains revealed that the human remains which were found in the open tomb of 'Firuz' settlement are the remains of Homo Sapiens in Azerbaijan. The tomb was dated from early VIII to VII millenniums BC. In this tomb, they buried men with both

loji qalıqların tədqiqi göstərmişdir ki, "Firuz" düşərgəsində açılmış qəbirdəki insan qalıqları Azərbaycanda Homo Sapiensin qalığıdır. Qəbir eradan əvvəlki VIII-ci miniliyin sonu, VII-ci minilliyin əvvəlinə aiddir. Bu qəbirdə Azərbaycan xalqına xas olan həm uzun və həm də yumru qafalı adamlar dəfn olunmuşlar. Son nəticə olaraq Rəbiyyə xanım Qasımova Qobustan materialları əsasında qədim qobustanlıları cənubi avropoidlər qrupuna aid edir. "Kə-nizə" düşərgəsindən yeni daş dövrünə (neolit) aid tapılmış qadın kəlləsi isə avropoid irqin cənub qoluna - zərif kəllə qapağı ölçülərinin və üzün eninin kiçik olması ilə fərqlənən qoluna aiddir.

Rəbiyyə xanım apardığı paleoantropoloji və antropoloji (somatoloji) tədqiqatlar əsasında göstərir ki, Azərbaycan xalqının etnogenezi hazırda məskun olduğu ərazidə çox qədimə, ən azı mis-daş (eneolit) dövrünə gedib çıxıb və Azərbaycan ərazisində etnogenez prosesinin gedişini heç bir yadelli təsiri poza bilməmişdir.

Qədim türklər paleoantropoloji qalıqlarla təmsil edilməmişlər. Ona görə də onların fiziki tipi elmə məlum deyildir. Azərbaycan xalqının əsas özəyini təşkil edən Kaspi tipi Zaqafqazıyanın, eləcə də Qafqazın şimal-şərq rayonlarının eneolit dövrünə aid paleoantropoloji qalıqlarında müəyyən edilmişdir. Odur ki, Kaspi tipinin təmsil etdiyi əhalinin Zaqafqaziyaya gəlmə olmasını sübut edən heç bir dəlil yoxdur.

2. Biz hesab edirik ki, hər hansı xalqın və etnik birliyin yaratdığı mədəni dəst-xətt, o xalq və etnik qrup yaşadığıca, əsrlər, minillər keçsə də itmir, inkişaf edir, kimliyini, mənsubiyyətini saxlayır, xalqın irsiyyətinə, xalqın geninə keçir. Böyük Azərbaycan ərazisin-

round and oblong skulls, characteristic for Azerbaijanis. In the final results of her research, basing on Gobustan materials Rəbiyyə Gasımova refers the ancient Gobustanis to the group of south europoides. The female skeleton discovered in 'Kenize' settlement of New Stone Age (Neolith) belongs to the south tribes of europoides.

Paleoanthropologic and anthropologic (somatic) researches carried out by Rəbiyyə Gasımova show that ethno genesis of Azerbaijan people refers to very ancient times: to Bronze-Stone (Neolith) period the very least, and none foreign influence could intervene into development of ethno genesis process on the territory of Azerbaijan.

Ancient Turks are not represented with paleoanthropologic remains. This is why their physical type is not known to the science. The Caspi type, forming the basics of Azerbaijan people, was defined by paleoanthropologic remains found in the north-eastern regions of Azerbaijan referring to Eneolithic period. Hence, there are no evidences proving that the population of Caspi type came to Transcaucasus from the other regions.

2. We consider that the cultural style created by any nation or ethnic unity, lives on through ages and millenniums, develops, remains its uniqueness and features, and modifies the gene of the nation itself. Existence of this heritage on the territory of Greater Azerbaijan reveals itself in archeological materials.

də bu irsiyyətin minilliklərlə yaşaması arxeoloji materiallarda xüsusi elementlərin inkişafında özünü göstərir. Əgər böyük bir ərazidə tarixi dövrlərdə meydana gəlmiş arxeoloji mədəniyyətlərin göstəricilərində bir mədəniyyətin elementləri dövrə özündən sonrakı mədəniyyətin göstəriciləri içərisində qalır və yeni yaranmış mədəniyyətin göstərici elementləri dövrə ondan sonra yaranan mədəniyyətin göstəriciləri içərisində yaşamaqda davam edirsə, bu fakt bu ərazidə bütün dövrlər üzrə mədəniyyətlərin yaradıcısının, o ərazidə yaşayan xalqın yerli və qədim xalq olduğunu göstərir. Bu baxımdan gəlin Qobustan qayaüstü təsvirləri mədəniyyətini yaradanların incəsənət baxımından da Azərilər olmasını göstərən səhnələrdən birinə diqqət yetirək.

Qobustanda gəmi şəkillərinin çoxluğu, qazıntulardan balıqçı toru toxumaq üçün və dayaz sularla balıq vurmaq üçün harpun tipli sümük alətlər, çay daşından çoxlu miqdarda balıqçı toru və qarmaq üçün ağırliq daşları, balıq sümüyü (nərə balığının bel sümüyü) tapılması qədim Qobustanda əhəlinin balıqçılıqla da məşğul olmasını göstərir. Hətta Böyükdaş dağı yuxarı səki kolleksiyasının 104 №-li daşında iki xətt arasında olmaqla (xəttin bir ucu balığın ağzına birləşir). İ.M.Cəfərzadənin eramızdan əvvəl VI-V minilliklərə aid etdiyi tutma səhnəsi, balıq şəkilləri də var (Cəfərzadə, 1973; daş № 104).

Bir balıq ovu səhnəsi isə Bakı şəhəri yaxınlığında Şıx çimərliyində, aşağı hissəsini Kəspə dənizinin dalgaları döyən alçaq qayalıqda qeydə alınıb. Bu balıq ovu səhnəsi çəkilişi cəhətdən xüsusilə maraqlıdır. Bu səhnə qərbə - dənizə tərəf məhəl sal qaya üzərində, uzunluğu 10 m, eni 4

On a big area in historical periods, if indicators of archeological culture keep living within the indicators of next archeological culture, this shows how ancient the indigenous people were. From this point of view, let's review from artistic point of view one of the scenes showing that creators of the Gobustan culture of on-rock drawings were Azeris.

Great number of ship images in Gobustan, the bony tools for knitting fishing nets and catching fish (harpoons) in shallow waters, numerous sinkers for hooks and nets made from river stones, as well as fish bones (spine of sturgeon), which were found in Gobustan, show that the inhabitants of the ancient Gobustan were occupied with fishing, too. Even on the higher plate of Boyukdash Mountain, stone No 104 there is a scene of fish hunting and fish images referring to VI-V millenniums BC, defined by I.M.Jafarzade (Jafarzade, 1973, stone No 104).

Another scene of fish hunting was found in Baku surroundings, on Shykhov beach (34). This scene is especially interesting by its drawing manner. This scene was depicted on rock looking toward the sea, on the area of 10 m long and over 4 m wide. Here, there is a fish hunting scene which has no analogues due to its natural reality, drawing technique, and size. On this scene there are three fishermen, standing in one line, pull a thick (the width of the line on the rock is 8-10 cm) rope,

m-dən çox sahədə təsvir edilmişdir. Burada təbii görünüşü, çəkilmə texnikası, ölçüsü cəhətdən heç bir oxşarı olmayan, dənizdə balıq ovu səhnəsi yaradılmışdır. Bu səhnədə 3 nəfər balıqçı bir cərgədə, yoğun bir ipi (qayada ipi göstərən xəttin eni 8-10 sm), görünür balıqçı torunun orta ipini çəkirlər. İp balıqçıların ikisinin belindən keçir. Onlar ipi əl ilə, üçüncü balıqçı isə çiyni ilə çəkir. Balıqçıların hər üçündə şalvar dizə qədər yığılmışdır, beldən yuxarı isə çıpaqdır. Onlardan biri saqqalıdır, birində cinsi (kişilik) əlaməti verilir, birinin ayaqlarını dəniz suyu yuyur. Sonuncunun ayağına yaxın iki qrup paralel xətlərin kəsişməsindən alınan şəbəkə - balıqçı toru şəklinin hissəsi qalır. Aşağıda, dəniz suyunun döyəclədiyi səviyyədə 9 balıq şəkli çəkilib. Onlar çox real çəkilmiş naqqa, nərə və başqa balıq növlərini təsvir edir. Balıqlar bir növ hərəkətdə kimi (bədənə görə, quyruğu və üzgəci ilə), üzəri təbii kimi pulcuqlarla, baş, bədən, quyruq simmetriyası ilə əl real çəkilmişdir ki, adamı heyran edir. Balıqçılardan ikisinin hündürlüyü 3,9 metr, birininki 4,33 metrdir. Balıqçıların hər birinin başı üstündə bir dəniz qağayısı uçuş vəziyyətində təsvir edilmişdir. Səhnədən 25 metr şimala isə uzunluğu 175, hündürlüyü 195 sm olan bir dəvə şəkli qazılmışdır. Təsvirlərin xətlərinin eni 3-5 sm, dərinliyi 2-3 sm-dir.

Biz hesab edirik ki, bu boyda sahədə göstərilən ölçülərdə simmetrik və olduqca real səhnə yaratmağı qədim qobustanlıların irsiyyətini saxlamış nəvələri çəke bilərdilər ki, bu da yerli xalqın min illər ərzində bu ərazidə yaşamaqla öz adət-ənənələrini saxlaması, yerli olması nəticəsidir.

3. "Firuz" düşərgəsində yaşamış qə-

apparently connected to the fishing net. The rope goes across the waists of two of the fishermen. They pull the rope by hand, while the third fisherman pulls it by his shoulder. One of them is bearded, one of them is given sex (male) signs, feet of one of them is in the sea water. Below, at the sea level there are very realistic images of 9 fishes. The fishes are drawn in dynamics. Two of the fishermen are as tall as 3.9 m, the third one - 4.33. Each three fishermen have a seagull flying above their heads. In 25 meters north from this drawing there is an image of camel (length 175, width 195 cm) dug out on the rock. Width of the lines in the drawing is 3-5 cm, depth - 2-3 cm.

We consider that creation of such a drawing on such a big area shows that it could be made by the successors of the ancient Gobustanis, which had lived though millenniums in this territory and were able to protect their cultural heritage.

3. The ancient Gobustanis living in the 'Firuz' settlement were mostly occupied with fishing. During excavations in a grave area there were 3 small stones discovered with ancient ship images, which were considered by the prominent traveler Thor Heyerdahl as the most ancient ship images, which makes Gobustan the origin of ship-building in the world.

It's noteworthy that in the article on the 'Azerbaijan International Magazine' about links to Azerbaijan, Thor

dim qobustanlılar əsasən balıqçılıqla məşğul olmuşlar. Burada arxeoloji qazıntı zamanı qəbir sahəsindən tapılmış, yuxarıda qeyd olunan, arxeoloji materiallardan başqa qəbrin qismən örtüdüğü qaya sahəsində və düşərgədə mədəni təbəqədən tapılmış 3 ədəd kiçik daş üzərində qədim gəmi təsvirləri də aşkar edilmişdir ki, Qobustana gəlmiş dünya səyyahı Tur Heyerdal buradakı gəmi təsvirlərinin ən qədim, Qobustanın dünyada gəmiçiliyin birinci ocağı olmasına inandırmışdır.

Qeyd edək ki, T.Heyerdalın "Azərbaycan international" jurnalında yazdığı "Azərbaycan əlaqələri" məqaləsində vikinqlərin birinci Kralının ulu babası Azer Odinin qatlama gəmidə Şərqi Zaqafqaziyadan - Azer adlanan yerdən getdiyi göstərilir. Qobustanda qatlama gəmi şəklili Daş qışlaq sahəsindədir. Mən Tur Heyerdala qatlama gəminin şeklini qayada yox, yalnız slaydda fotosunu göstərmişdim. Oxucuları yəqin ki, T.Heyerdalın yazdığı Viking Kral ailəsinin Qafqazdan getməsi və Azərlə yanaşı ulu babaları Odinin adının işlənməsi maraqlandıracaq. Bəli, Azərlər kimdir, azərbaycanlılarla doğrudan da qohumluğu varmı? Azərbaycanlıların babaları (soykökü) kimdir?

1999-cu ilin əvvəlində Tur Heyerdal yazacağı ki- tabda aydınlıq əldə etmək üçün Statoyl şirkəti vasitəsilə bizə 6 sual ilə müraciət etmişdi. Suallarda 1) Skandinaviya tarixində əvvəllər Skandinaviya xalqlarının Azərbaycanla əlaqəsinin olub olmadığı; 2) Azərbaycan azərlər ölkəsi deməkdirmi? 3) Azər tək, Azəri cəm halındadırmı? 4) Tarixə qədərki dövrlərdə Skandinaviya ilə əlaqənin olmasını təsdiq edə biləcək yazılı, arxeoloji və ya başqa mənbə varmı? 5) Qobustandakı

Heyerdahl mentions that the forefather of the king Carl I of the Vikings, Azer Godin started his travel on an assembled ship from the eastern Transcaucasus in the place named Azer. There is an image of assembled ship oin area of the Dash village. Thor Heyerdahl could not see the picture of the ship on the rock, but I gave him its slide photo. To readers it will definitely be interesting that Thor Heyerdahl mentions Azer together with their forefather Odin. Who are the Azeris? Do they really have anything in common with Azerbaijanis? Who were the forefathers of Azerbaijanis?

In 1999, Thor Heyerdahl applied to us via Statoil company with 6 questions he needed to clarify for the book that he was writing. These are the questions:

1.Were there any relations between Scandinavian countries and Azerbaijan in past?

2.Does Azerbaijan mean 'land of Azers'?

3.Is Azer for singular, and Azeri for plural?

4.Are there any written, archeological or other resources indicating to relations with Scandinavia in prehistoric times?

5.Who and when wrote the Roman writing in Gobustan?

6.Is this true that in Azerbaijan there lived a mountain tribe, which first adopted Christianity and called themselves 'Azer'?

I answered to Thor Heyerdahl's questions 1-4, basing on materials that

Roma yazısını kim və nə vaxt yazmışdır? 6) Doğrudurmu ki, guya Azərbaycanda ilk xaçpərəst olan təcrid edilmiş dağlı qəbilə yaşamış və özlərini "Azər" adlandırmışlar?

Mən Tur Heyerdalın 1-4 suallarına izahı ilə, məntiqi olaraq məndə olan məlumatlar əsasında cavab yazdım. 5-ci suala isə Qobustan muzeyi üçün hazırladığım Qobustandakı Roma kitabəsi haqda buklet göndərdim. 6-cı sualı isə mən belə cavabladım: Azərbaycan xalqı Azəri nəslindəndir. Azəri və Azlar Azərbaycan etnogenezində ilk və əsas rol oynamışlar. Onlardan törəyən midiyalılar, albanlar, atropatenlər və kaspilər Azəri, yeni Azərbaycan dilində danışan azərbaycanlılardır. Onlardan, IV-cü əsrdə, albanlar xaçpərəstliyi qəbul etmişlər (Suriyadan).

1999-cu ilin may ayında Tur yazacağı kitabının hissələrini yoxlayıb dəqiqləşdirmək üçün yenidən Azərbaycana gəldi və bu barədə topladığı yeni materiallar əsasında vikinqlərin birinci Kralının ulu babası Azər Odinin romalıların buraya gəlməsi ilə əlaqədar, 84-96-cı illər arasında Qobustandan getməsi fikrini məruzələrdə inandırıcı olaraq genişləndirdi. Heyerdalın bu mülahizəsinə əsasən Azər Odin Qobustandan eramızın I əsrinin axırlarında gedib. Bu, qatlama gəmilərin çəkilmə dövrü ilə uyğundur. Heyerdalın qənaətinə görə Roma qoşunlarının Azərbaycana (Qobustana) gəlməsi ilə onların zülmündən qorxan Azər Odin ailəsi ilə öz torpağını buraxıb Kaspi, Qara dəniz, Dnepr çayı və s. keçərək köçüb getmişdir. Lakin bizdə Azər Odinin niyə köçüb getməsi haqda daha yeni bir fikir söyləmək üçün də məlumat var.

1995-ci ildə T. Heyerdalın "Azərbaycan əlaqələri" məqaləsi çapdan çıxandan

I've possessed; as an answer to the question 5 I've sent him the booklet I wrote about the Roman writing in Gobustan. As for the sixth question, this is what I wrote: Azerbaijan people come from Azeris. Azeris and Azs played a significant role in Azerbaijan ethno genesis. They gave birth to Midians, Albanians, Atropathenians and Caspis, that is, Azerbaijanis speaking on Azerbaijan language. From them, Albanians adopted Christianity (from Syria) in IV century.

On May 1999, Thor arrived to Baku again to check and specify certain parts of his book, and basing on new materials gathered in this regard, he expanded the convincing part of the book devoted to the departure of Azer Odin, forefather of the king Carl I of the Vikings in 84-96 AD because of invasion of the Romans to these places. According to this assumption of Heyerdahl, when the Roman armies invaded Azerbaijan (Gobustan) Azer Odin, scared of their power, moved from here together with his family toward the Caspian Sea, Black Sea, Dnepr River etc. However, we have another information regarding why Azer Odin left from here.

When Thor Heyerdahl's article 'Azerbaijan binds' was published in 1995 our late linguist, candidate of philology sciences, docent of Turkology chair at the Baku State University Jafar Jafarov gave me translation of this article, and in his letter to 'Azerbaijan' newspaper (6 June 1995) he talks about

sonra mərhum dilçimiz, filologiya elmləri namizədi, BDU-nun türkologiya kafedrasının dosenti Cəfər Cəfərov Heyerdalın məqaləsinin tərcüməsini vermiş, "Azərbaycan" qəzetinə (6 iyun 1995-ci il) redaksiyaya 18 dekabr 1996-cı il tarixli məktubunda (qeyd edirəm ki, Cəfər müəllimin məktubu gecikərək çap olunmamış, biz onun əlyazması ilə tanış olmuşuq. Allah Cəfər müəllimə rəhmət eləsin!) daha bir səbəb haqda məlumat verir.

O yazır: "Azer Odinin öz qohum-əqrəbası ilə Qafqazdan köçüb getməsinin səbəbi çox müxtəlif ola bilərdi. IX əsr tarixçisi Əl İstəxri xəbər verir ki, ərəblər Araz ətrafı rayonlarda yaşayan Asərləri qılıncdan keçirib bütövlüklə məhv etdi. Ehtimal ki, Azer Odinin öz ailəsi ilə vətənlərindən köçüb getməsi səbəblərindən biri də onlara qarşı olan zülmkarlıqlar olmuşdur".

Beləliklə, bir məsələnin səbəbi iki izah alır - Roma qoşunlarının Qobustana gəlməsi ilə və ərəblərin büt-pərəst əhali-ni qılıncdan keçirməsilə. Birinci səbəbə görə Azər Odinin qatlanıb bükülən gəmidə getməsi və gəminin tarixi bu fikrə aydınlıq gətirir. İkinci halda Azər Odinin qatlanan gəmidə getməsi VII əsrə düşməlidir. Əlbəttə, əsrin əvvəlində mövcud olan qatlama gəmilər VII əsrə qədər və daha sonraya kimi də istifadə edilə bilərdi. Bu cür izahatda Tur Heyerdalın "Nedelya" qəzetinin 14 may 1999-cu il nömrəsində "Norveçdə azərbaycanlılar hakimiyyət ediblər" müsahibəsində apardığı və Azər Odindən başlayaraq 31 Kralın hakimiyyəti dövrünün Azer Odinin köçməsinin əsrin əvvəlinə çatması haqdakı hesablaması düz gəlmir. Əgər Azer Odin romalıların gəlməsi ilə birinci əsrin sonunda - 90-cı illərdə köçübsə və

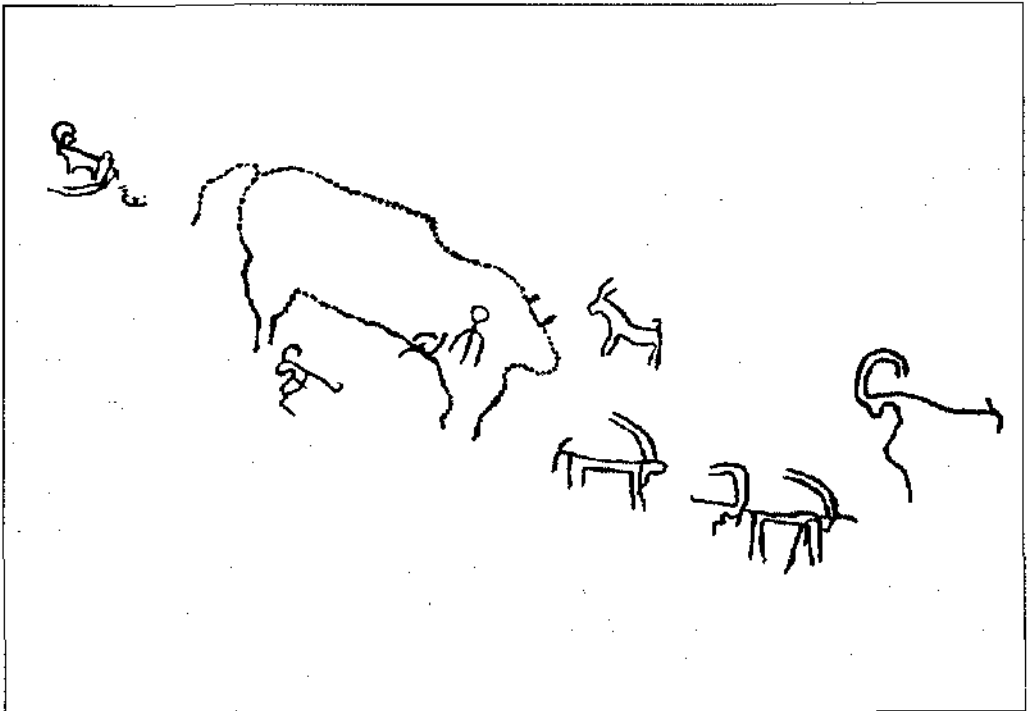
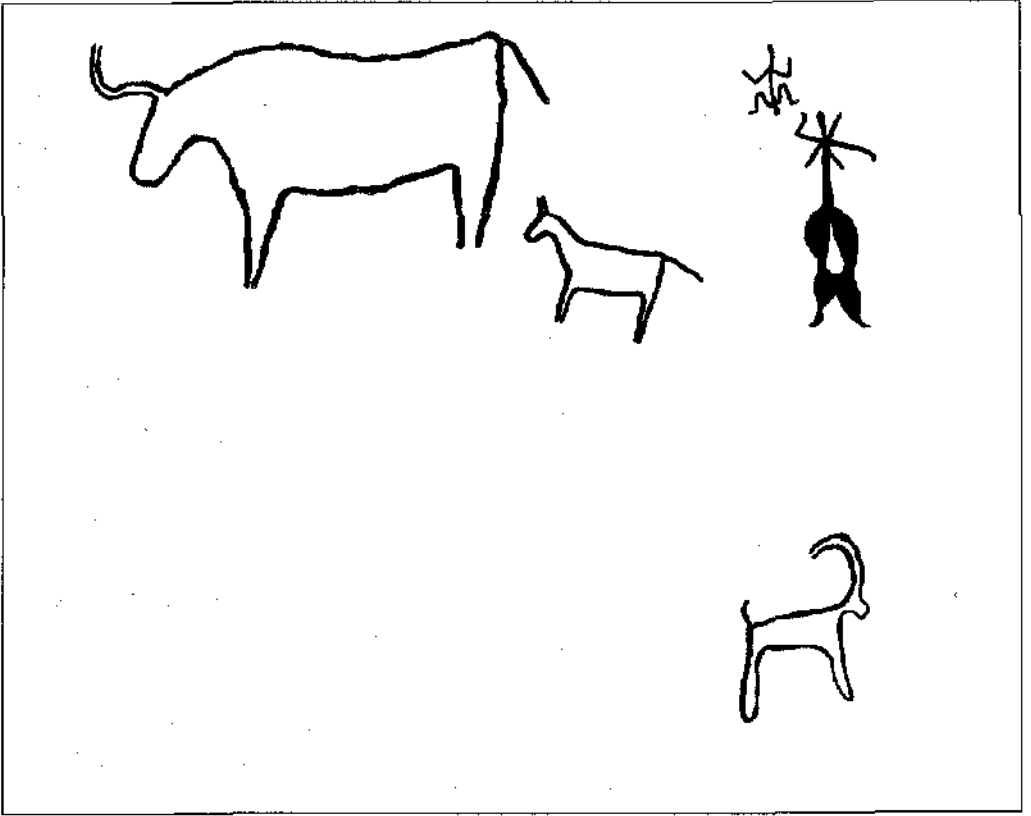
one more fact. He writes: "There can be various reasons for departure of Azer Odin with his family from Caucasus. Al Istahri, historian of IX century, informs that the Arabs wiped out with their swords all Azers living along the Araz River. Apparently, one of the causes of departure of Azer Odin with his family was these kind of oppressions." Hence, there are two explanations for this issue: invasion of Roman armies to Gobustan and extermination of the pagans by Arabs. In the option, Azer Odin left on the assembled ship, which gives us idea on its dating. In the second option, departure of Azer Odin on the assembled ship should refer to the 7th century. Naturally, the assembled ships, used since the beginning of the century could be in also used till the 7th century. In such interpretation, the idea expressed in Thor Heyerdahl's interview "The Azerbaijanis ruled in Norway" in 'Nedelya' Newspaper on May 1999, that Azer Odin's dynasty continued till Carl 31, does not match the facts. If Azer Odin departed due to Roman invasion in the end of the 1st century - 90 AD and became the first of the Scandinavian kings, and king Carl 31 ruled till 1830, and if each king ruled averagely 25 years (according to Thor Heyerdahl) then the rule of Carl 31 would come to 755 AD, let's say, 800 AD. If we deduct this number of years from 1830, it will bring us to the period when Azerbaijan was under the Arabs. Secondly, the fact that assembled ship were depicted in the

Skandinaviya Krallarından birincisidirsə və 31 Kral hakimiyyəti 1830-cu ilə qədər davam edibse, onda hər bir Kralın hakimiyyət dövrü, Turun dediği kimi, orta hesabla 25 il olarsa, 31 kralın hakimiyyət dövrü cəmi 775, deyək lap 800 il edər. Onda 1830-dan bunu çıxsaq bu tarix Azərbaycanda ərəblərin hakimiyyəti dövrünə düşər. İkincisi, Qobustanda qatlanan gəmi şəkillərinin əsrin əvvəllərində çəkilməsi heç də o demək deyil ki, sonralar ondan istifadə olunmayıb. Axı, mən hələ 1981-ci ildə Tura qatlama gəmi şəkillərini göstərüb dövrü haqda izahat verərkən o, bu tip gəmilərdən zəmanəmizdə də Mesopotamiyada istifadə edildiyini söyləmişdi.

Bu məsələdə Azər Odinin Şərqi Zaqafqaziyadan qatlama gəmidə köçməsinin səbəbi onun ailəsi ilə birlikdə zülmədən qaçması ilə bağlıdırsa, mən bunun səbəbini romalıların gəlməsi ilə yox, ərəblərin gəlməsi və büt-pərəst əhalini qılncdan keçirməsi ilə bağlı mülahizəni əsas götürürəm. Mən 35 ildə diametri 100 kilometrədən çox olan böyük Qobustan ərazisində (Kaspi dənizindən Şamaxı rayonuna, şimaldan Sumqayıtçıydan cənubda Pirsaatçay və Hacıqabul şəhərinə qədər olan ərazidə) Böyükdaş dağının ətəyindəki Roma qoşunlarının birinci əsrin 84-96-cı illər arasında burada olmasını göstərən kitabədən başqa romalıların heç bir izinə, qalıqına rast gəlməmişəm. Tur Heyerdala verdiyim Qobustanda Roma kitabəsi haqda bukletdə də qeyd etmişəm ki, romalılar Qobustanda ya yolüstü, ya da az müddətdə olmuşlar. Deməli, Qobustanda uzun müddət qalmayıblar. Belə olduqda da, onlar yerli əhalidən ərzaq, su və s. alsalar da onlar üçün daimi qorxu yarada bilməzdilər. Ərəblər isə

beginning of the era does not mean they could be exploited in the further periods. By showing the pictures of Tura assembled ships, I have already mentioned that these type of ships were in the use till nowadays in Mesopotamia.

In this regard, I would prefer the idea that Azer Odin left Azerbaijan with his family on the assembled ship because of Arabian invasion and oppressions they made to the pagans, rather than Roman invasion. On the whole area of Gobustan (from the Caspian Sea to Shamakhy region, with Sumgayit River of the north and Pirsatchay River and Hajigabul city on the south) with diameter on 100 km during 35 years of researches, I haven't ever met any other trace or remains of the Roman invasion despite of the writing at the slope of Boyukdash Mountain saying about it in 84-96 AD. I noted in the booklet about the Roman writing in Gobustan, which I have given to Thor Heyerdahl, that the Roman were either passing through Gobustan, or stayed there for a short time. Hence, they did not stay long in Gobustan. If so, they traded some goods, water etc with the local population and could not scare them too much. As for the Arabs, since VII century they occupied the vast territory starting from Gobustan area to the adjacent regions (in Absheron, Shamakhy zones, Khanagah-Hajigabul zone, Salyan, Lankaran and other regions, too) and partially destroyed the pagan tribes have turned them to monotheism. The Arabs established liv-

VII əsrdən başlayaraq Böyük Qobustan ərazisi və qonşu rayonlarda (Abşeronda, Şamaxı zonasında, Xanagah-Hacıqabul zonasında, Salyan, Lənkəran və s. ərazilərdə) yerli, bütpərəst dini ilə yaşayan əhalini qismən qılıncdan keçirməklə təkəllüflüqə təhrək etmiş, bu ərazilərdə şimal köçerilərinə qarşı ərəblər üçün yaşayış yerləri yaratmış, dini məbədlər, "ocaq"lar təşkil etmiş, xalqı itaətdə saxlamışdır. Onların bu fəaliyyətini Azərbaycanda dini yerlərin - müsəlman pirlərinin, şəhid qəbristanlıqlarının və s. çoxluğu da göstərir. Vaxtilə ərəblərin məskən saldıqları yaşayış yerlərinin adında indiyədək "ərəb" sözü qalmışdır. Onlar özlərini indi də ərəb adlandırırlar və bunlar antropoloji cəhətdən başqalarından fərqlənirlər. Bunların dəvəçilik peşəsi səhra əhalisindən, daha doğrusu Ərəbistan yarımadası əhalisindən qalmışdır. Hazırda Ərəbistandan Azərbaycana köçüb gəlmiş və burada yaşamağa başlamış ərəblər yerli xalqın içərisində əriyib getmişdir.

İndiyə qədər adında "Ərəb" sözünü saxlamış, ərəblər yerləşdirilmiş (Ərəblər, Ərəbqədim, Ərəbuşağı, Ərəbqubalı, Ərəbdəhnə, Ərəb Hacı, Ərəbxana və s. kimi) kəndlərin çoxluğu və yayıldığı ərazinin böyüklüyü Şərqi Azərbaycanda ərəblər gələnə qədər birallahlıqlığın olmaması, yerli bütpərəst əhalinin ərəb istilacılarından nə əzab çəkmələrini təsəvvür etməyə imkan verir. Bu şəraitdə Azər Odinin ailəsini də götürüb gəmi ilə bu yerlərdən köçüb getməsi təbii hal sayıla bilər. Azər Odinin iş əsərlərdən olması üçün onun eramın əvvəllərindən, birinci əsrin axırlarında və ya ərəblərin təzyiqlə altında köçməsi onu Azərlikdən çıxarmır.

Azər Odinin qatlama gəmidə Skandinaviyaya getməsi və saqada bu haqda

ing areas, religious temples for the local inhabitants to protect the northern borders from the nomads. Such activities of theirs has been proven by numerous Muslim sanctuaries, mutter cemeteries etc. The settlements established by them at that time, keep varying the word 'arab' in their names. They call themselves as Arabs, and they differ from the others by their anthropological data. These are remains of the desert inhabitants dealing with camel business, to be more precise: of inhabitants of the Arabian Peninsula . They moved to Azerbaijan and settled down here, and then assimilated with the local population.

The big number of villages, spread on a huge area, and other geographic names, which include the word 'arab' and where the Arabs have settled down (such as Arablar, Arabqadim, Arabushagy, Arabqubaly, Arabdahnə, Arab Hacı, Arabkhana etc.) and remain till the present, gives us ideas on the absence of monotheism before the Arabian invasion and how violently the Arabian invaders implanted the new belief to the pagan population. In such circumstances, the departure of Azer Odin with his family on a ship can be considered natural. Azer Odin remains to be of Azer origins, whether he departed before the era, in the first century of this era or from under the oppression of the Arabs.

The trip of Azer Odin on an assembled ship to Scandinavia, according to Thor Heyerdahl, is depicted in a saga as

məlumat, T.Heyerdalın yazdığına görə əfsanə kimi qələmə verilir. Lakin atalar misahıdır: "Yanmayan yerdən tüstü çıxmaz".

Bəli, saqanı yazanlar hardan bilərdilər ki, Odinin gəldiyi azərlər torpağı Şərqi Azərbaycanda, Kaspi dənizi sahilindədir və orada Azərlər deyilən xalq yaşayır. Deməli, məntiqli olaraq saqada düz yazılıb, Azər Odin asərlərin nümayəndəsidir, Skandinaviyaya Şərqi Azərbaycandan gedib.

a legend. But we have a proverb: "There is no smoke without a fire." So, how the authors of the saga could know that the land of Azers where Odin has come from is on the eastern Azerbaijan on the seashore of the Caspian Sea, where lives the nation named the Azers. Hence, they have written it correctly: Odin was a representative of the Azers and he arrived to Scandinavia from Azerbaijan.

**AZƏRBAYCANLILARIN
SOYKÖKÜ HAQQINDA**

**ON THE ORIGINS
OF THE AZERBAIJANIS**

Son illər bəzi azərbaycanlıların (tarixçi, dilçi, ziyalı,...) özlərinin dilində türk olmadığımız haqda bayatılar söylənir, oğuzlar bizim babalarımız kimi qələmə verilir, "Kitabi Dədə Qorqud" a istinad edilir və guya azərilərin etnogenezinin izahında oğuzların əsas rol oynadığı təbliğ edilir. Necə olur ki, babaları eramızdan əvvəlki XVIII minillikdən üst paleolit dövründən başlayaraq mezolit, neolit, eneolit, ilk tunc (Kür-Araz) dövrü, Qobustan qədim qayaüstü təsvirlər mədəniyyətlərini, tunc dövrünün Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti, Naxçıvanda boyalı qablar və s. kimi ümumi dəstxətlə bir-birini tamamlayan mədəniyyətləri yaradan xalqın, azərbaycanlıların - albanların, midiyalıların, kaspilərin, atropatənlərin babaları IX-X-cu əsrlərdə Orta Asiyada yaranmış, X-XI əsrin əvvəllərində Buxara və Xorasana tərəf hərəkət etmiş, 1040-cı ildə Səlcuqların rəhbərliyi ilə Qabaq Asiyanı tutaraq Azərbaycana gəlmiş türk oğuz tayfaları olur? Məntiqlə buna nə cavab vermək olar? Bizcə, Azərbaycan xalqının mədəni köklərini öyrənmədən onu hansısa köçəri tayfanın etəyinə bağlamaq qəbahətdir.

Biz - azərbaycanlılar kimik, hansı

In the recent years some Azerbaijanis (historians, linguists, literate people etc.) tell stories that we are Turks, that our forefathers come from the Oguzes, they refer to the 'Kitabi Dədə Gorgud' and propagate the idea that the Oguzes play important role in the interpretation of the ethno genesis of the Azeris. How can it be that we, the Azerbaijanis, whose forefathers created the cultures of the on-rock drawings since the 18th century BC in the Upper Paleolith, Mesolith, Neolith, Eneolith, Early Copper (Kura-Araz period), Khojaly-Gedabey culture in the Copper Age, painted dishes in Nakhchyvan and other styles, completing each other, could come from the Albanians, Midians, Caspians, Atropatenians whose forefathers were established in the Central Asia in 9-10th centuries, from the Turk Oguz tribes who in the 10-11th centuries moved to Bukhara and Khorasan and in 1040 under the Selchuks seized the Middle Asia and invaded Azerbaijan? In our opinion it is mistaken to bind thoughtlessly the cultural roots of Azerbaijan people to some nomad tribes.

kökdən yaranmışıq? Azərbaycanlıyıq, yoxsa indi ənənə şəkli almış (tez-tez mətbuatda yazılan, radio dalğalarında eşidilən, teleekranda geniş yer verilən kimi) türkün? Oğuzuq? İndi kimik, keçmişdə kim olmuşuq - atropatın, midiyalıların, kaspilərin, albanların nəvə-nəticələri? Azərbaycan dilində danışan azərbaycanlılarıq, yoxsa qonşularımızın (balayanların) dəyirmanına su tökənlərin dediyi kimi, hunnlardan, skiflərin, moŋqolların, farsların, ərəblərin, oğuzların və ya başqa istiləçilərin tör-töküntüsüyük? Fikirləşmək adamı dəhşətə gətirir. Türkdillə deyilən xalqların dilləri oxşardır, lakin nə söz ehtiyatı, nə qrammatikası tam eyni deyil, ola da bilməz. Eləcə də Azərbaycan dilinə, vaxtilə ölkəmizə basqın edərək az müddətə torpaqlarımızı tutmuş köçəri və istiləçilərin (oğuz-türklər, ərəblər, farslar, ruslar) dilləri müəyyən (az) təsir göstərsə də (sözlər, deyimlər, rəvayətlər şəklində) onu dəyişdirə bilməmişdi. Dəyişilən gəlmələrin dili olur. (Vaxtilə Qobustan zonasına yerləşdirilmiş ərəblərin dili kimi). Dilin dəyişilməsi, yerli dilin itməsi, gəlmələrin dilinin yayılması xalqın bir hissəsinin əsas kütləsindən ayrı düşməsi ilə, onlara uzunmüddətli gündəlik zülm və yeni dinə itaət tələbi ilə baş verir. (Vaxtilə Ermənistan ərazisində yaşamış albanlarda olduğu kimi). Axı, ermənilər əslində Frakiyadan gələrək, Dəclə-Fərat çayı boyu yaşamış Ərmən tayfalarına qarışaraq onların adını mənimsəyib erməni olmuş fəraqlardır. Sonra onlar Ararat dağı ətəklərində məskən salıb yerli albanları özlərinə tabe edib albanların aya inananlar olması adını qəbul edərək haylar (aya inananlar) olmuş, ölkəni də Hayastan

Who are we, Azerbaijanis? What are our roots? Are we Azerbaijanis or Turks, as this is widely propagated in media, radio channels and TV programs? Are we Oguzes? Who are we now and who were we in the past: descendants and great-grandchildren of Atrapatenians, Midians, Caspians, Albanians? Are we the Azerbaijanis who speak Azerbaijan language or are we the remains of the Huns, Skithians, Mongols, Persians, Arabs, Oguzes or some other usurpers? Despite the languages of the so-called Turkic nations are similar, their vocabularies and grammars are totally different, and just can't be same. Though the nomad tribes and other invaders (the Oguz Turks, Arabs, Persians, Russians) occupied our country and reigned here for a short period of time and made a certain (not big) influence on our language (in the form of some words, sayings, proverbs), they have failed to change it. It becomes the language of the newcoming invaders (just like the Arabs settled down in Gobustan). The change of language, loss of local language occurs when one part of the native population is divided from their main part for a long time of usurpation, permanent oppression and adoption of new religion (just like it happened to the Albanians who lived on Armenian territory). For Armenians, as a matter fact, are the Thracians who moved from Thrace, mixed with the Arman tribes living along the Dajla-Farat River and then obtained their name and became Armenians. After that they settled down at the bottom of

adlandırmışlar. Ərəblər Zaqafqaziyaya gəldikdən, Hayastan ərazisi albanlarının müsəlmanlaşmış albanlardan aralı düşməsi, onların fraklara tabe və onlarla birgə xristian dinində qalması, xristianlıq adət-ənənələrinə qulluq etmək məcburiyyəti get-gedə albanların öz dillərini itirib erməniləşməsinə - faklaşmasına səbəb olmuşdur.

Biz azərbaycanlıyıq, Azərbaycanda - azərilər yaşayan ölkədə yaşayırıq. Azərilərlik, necə ki, elə Özbəkistanda yaşayan özbəklər, Qazaxıstanda yaşayan qazaxlar, Rusiyada yaşayan ruslar, Gürcüstanda yaşayan gürcülər və s. kimi. Azərilər torpağında, Azərbaycanda yaşayan azərilərlik, dilimiz də azəri dili - Azərbaycan dilidir.

Mənim tədqiqat obyektim Qobustandır. Qobustanda arxeoloji qazıntılar aparmaqla qədim qobustanlıların müasir azərbaycanlılar üçün nə qoyub getdiklərini, maddi qalıqlar və qədim qayaüstü təsvirlərinin tədqiqi əsasında, bizlə onlar arasındakı qohumluq əlaqələrini, Azərbaycanın qədim sakinlərinin mədəni inkişaf səviyyəsini öyrənməklə məşğulam. Etnogenezlə əlaqədar tədqiqat aparıram, dilçi də deyiləm. Bir azərbaycanlı və Qobustan abidələrinin tədqiqatçısı kimi bilirəm ki, necə adlanmağımızdan asılı olmayaraq babaları Azıx mağarasında, 15-20 min il əvvəldən Qobustanda yaşamış, indi Türk aləmi adlandırılan böyük ərazidə ən qədim və yerli xalqın nümayəndəsiyəm. Bəli, Sakit okeandan Qara dənizə qədər indi türk adlandırılan torpaqların hər yerində, Mərkəzi və Orta Asiyada, Dağıstanda, İranda, Ermənistanda, Gürcüstanda, Türkiyədə qayaüstü təsvirlər var. Lakin Uraldakı Kap mağarasından sonra ən

Ararat Mountain and oppressed the local Albanians, took their name which meant 'believers in Moon' and named their country Hayastan. Since the Arabs invaded Transcaucasus, the Albanians living in Hayastan area have fallen apart from the muslimized Albanians, and their subordination to the Thraceans and common religion, adherence to Christian customs and rites was a cause why they have gradually lost their native language and were assimilated by Armenians-Thraceans.

We are Azerbaijanis, we live in Azerbaijan, in the country where Azerbaijanis lived, we are the Azeris which, just like the Uzbeks living in Uzbekistan, Kazahks living in Kazakhstan Russians living in Russia, Georgians living in Georgia etc., live on Azeri lands, we are the Azerbaijanis living on Azeri lands and speaking on the language of Azeris - the Azerbaijan language.

The object of my research is Gobustan. By carrying out archeological excavations in Gobustan I'm occupied with analyzing of what heritage the ancient Gobustanis left for modern Azerbaijanis, what kindred relations there are between us and them basing on remains of the ancient material culture and on-rock drawings. I'm not trying to hold an ethno genesis research, nor I'm a linguist. But as an Azerbaijani and specialist in Gobustan monuments I know that, not depending on how we are called, I am a representative of the most ancient local people whose forefathers come from the Azykh Cave and lived in

qədim qayaüstü təsvirlər Qobustandır. Qobustan qayaüstü təsvirlərinin qədim mərhələsinin, səciyyəvi qadın və kişi təsvirlərinin oxşarı göstərilən yerlərdə yoxdur, onların ən qədim qayaüstü təsvirləri Qobustan qayaüstü təsvirlərinin aşağıdan 2-ci, 3-cü layları ilə uyğun gəlir. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan bəşəriyyətin yaranma ocaqlarından biri olduğu kimi, Qobustan da göstərilən regionlardakı qədim qayaüstü təsvirlər mədəniyyətinin yaranma ocağı, onu yarananlar, qədim qobustanlılar, (yuxarıda göstərdiyimiz kimi) onların nəvə-nəticələri olan azərbaycanlılar regionda ən qədim və yerli xalqdır.

Bəzən mətbuatda, radio və televiziya verilişlərində bizim türk, Azərbaycan türkü, Oğuz olmamızı, Azərbaycan sözünün coğrafi məfhum olub, yer adı bildirməsini eşidəndə adam bu cür düşüncələrə "qibtə" edir. Məgər azərbaycanlı olmağımız, Azərbaycan - Azərlər yaşayan ölkə olması, bizim isə burada yaşayan azərlər (Asərlər) olmağımız deyilmi?

Niyə deyək ki, ruslar yaşayan Rusiyada xalq ruslar, dilləri rus dili, gürcülər yaşayan Gürcüstanda xalq gürcü, dilləri gürcü dili və s. olsun, azərlər yaşayan Azərbaycanda xalq türk (azəri türkü), oğuz, dili isə Azərbaycan dili, Azəri dili yox, türk dili olsun?

Biz hesab edirik ki, dilimizi azərbaycan türkcəsi adlandıranlar da, bizim türk olmamızı sayıqlayanlar da böyük səhvdir, bizi türkün ətoyinə bağlamaq istəyirlər.

Mən hələ 1995-ci ildə "Tək səbir" qəzetinin iyun nömrəsində yazdığım kimi, onlar "Balayanlardan rüşvət alılar" bizi yerli yox, gəlmə qələminə verirlər. Niyə bizim dilimiz azərbaycan türkcəsi adlandırılır, lakin özbəklərin, qazaxla-

Gobustan 15-20 millenniums ago, and now I live on the vast territory called presently the Turkic World. Yes, in any part of the lands, presently called Turkic, stretching from the Pacific Ocean to the Black Sea: in the Central Asia, Daghestan, Iran, Armenia, Georgia, Turkey there are on-rock drawings. But after the Kap Cave in Ural the oldest drawings are in Gobustan. There are no analogues to the ancient layers of Gobustan on-rock drawings and typical female and male images in the mentioned-above locations, where the oldest ones correspond with only 2nd or 3rd layers in Gobustan. This means that just like Azerbaijan is one of the origins of the mankind, Gobustan is the origin for the culture of on-rock drawings, and the ancestors and great-grandchildren of the ancient Gobustan people (as we showed above) are the Azerbaijanis - the oldest nation living in this region.

Hearing from media, radio or television that we are Turks, or Azerbaijan Turks, or Oguzes, or that Azerbaijan is a geographic term, name of a land I sometimes feel like 'proud' of it. Doesn't the fact that we are named 'Azerbaijanis' - Azer+baijan - the land where the Azers live mean that we are the Azers (Asers)?

Why, for example, Russians living in Russia speak Russian, Georgians living in Georgia speak Georgian etc., and Azers living in Azerbaijan must be called Turks, and the language we talk - Turkic? In our opinion, those who call our language the Azerbaijan Turkish, as well as those who want to attach us to the Turks are totally wrong. As I wrote

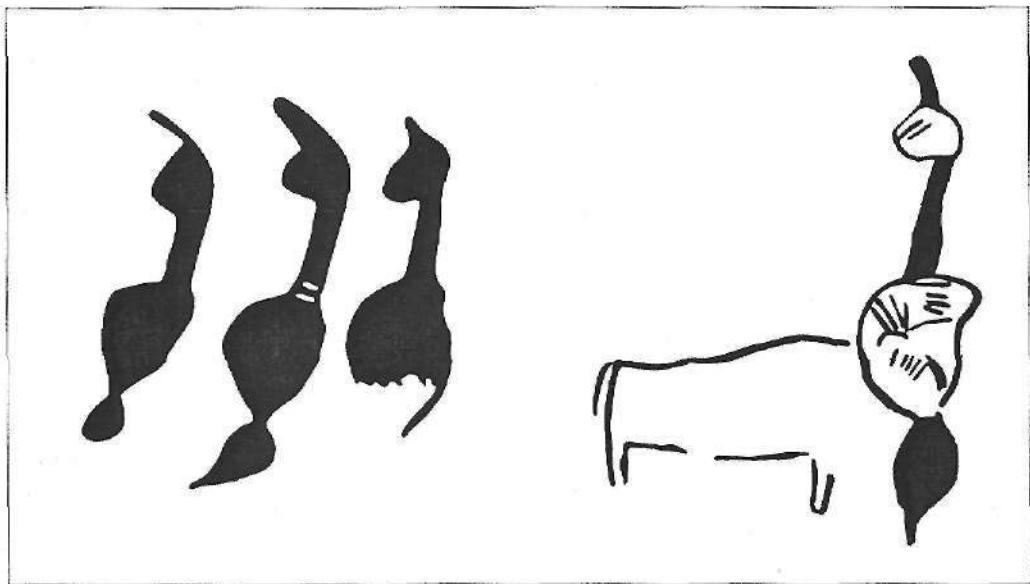
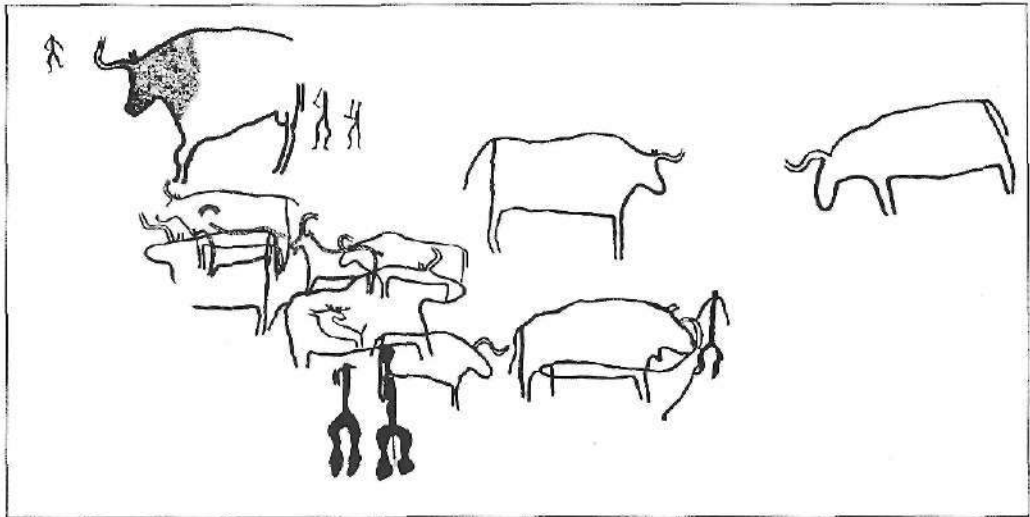
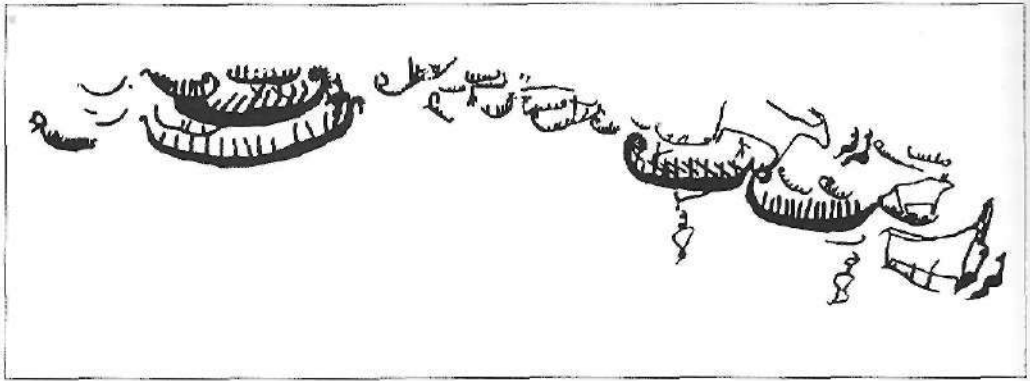
rın, türkmənlərin dili özbək türkcəsi, qazax türkcəsi, türkmən türkcəsi və ya ukrayna slavyancası, belorus slavyancası deyə heç yerdə rast olunmur? Axı, türk dili ilə azərbaycan dili eyni dil olsaydı, yalnız ləhcə ilə seçilsəydi, azərbaycan dilindən (deyə ki, B.Vahabzadənin əsərləri) türkcəyə və türk dilindən (Atatürkün kitabı) azərbaycancaya tərcümə olunmazdı. Axı, dilimizin nəyi çatmır? Söz ehtiyatı? Musiqililiyi? Şeiyyəti? Yoxsa, nəyi?

BDU-nun professoru S.Əliyarovun redaksiyası ilə buraxdığı "Azərbaycan tarixi" kitabında (Bakı, 1997) müəllif o qədər türk sözləri işlədir ki, demək olar bizi türk olmağa yönəldir. Lakin kitabın 20-ci fəslində dilimizin vaxtilə beynəlxalq dil olmasını etiraf edir və guya Rusiyaya yaxınlaşmağımız dilimizi beynəlxalq dillikdən çıxarıb. Yox, dilimiz indi də Qara dənizdən Hindistana qədər, qədimdə Asər, Az tayfalarının tutduğu ərazilərdə başa düşülür. Axı, bu dil bəşəriyyətin yaranma ocaqlarından biri olan Azərbaycanda yaranmış qədim Azərilərin dilidir. Bəs niyə dil qrupu kimi azəri dili qrupu yox, türk dili qrupu adlandırılıb? Çünki bizim də, Rusiya təsiri altında yaşamış başqa xalqların da tarixi və dili ilk olaraq öz siyasi məqsədlərini güdərək bizi türk (tatar) adlandıran rus alimləri tərəfindən öyrənilib. Belə olduqda təbii ki, Azərbaycanı, Özbəkistanı və s. dövlət kimi tanıyan ruslar onların nə dildə danışmaları sualına Türk dövlətinin dilində (türk dilinə oxşar dildə) danışsalar, türkdillidirlər deyiblər...

Türk kimdir, oğuz kimdir, Azərlər (Asərlər) kimdir? Bu haqda fikrimizi əsasən dilçi alimlərimiz - filologiya

in June edition of 1995 in 'Tek Sebir' newspaper, they have got "bribes from the 'balayans' (Armenians)", they describe us not as locals, but strangers. Why our language should be called the Azerbaijan Turkish while there are Uzbek, Kazakh, nor Turkmen Turkish, just as there is no Ukraine Slavic, or Byelorussian Slavic? If Turkish and Azerbaijan languages were same, differed only by dialect, then there won't be need in translating from Azerbaijan to Turkish (let's say, poet B.Vahabzade), or from Turkish to Azerbaijan (Ataturk's works). What is poor in our language? Vocabulary? Melodic tones? Rhyming abilities? Then what?

Professor of Baku State University S.Aliyev in his book "History of Azerbaijan" (Baku, 1997) uses so many Turkish words as if he makes us to be Turks. However in Chapter 20 of his book he admits that our language at certain times was an international languages and allegedly our closeness to Russia removed it from its status of international language. No, even presently our language is understandable in the areas from the Black Sea to India where the Azers (or Azerbaijan) tribes used to settle down in the past. After all, this language was created in one of the origins of the mankind - Azerbaijan. This is the ancient Azerbaijan language. Then as a language group why it is not named as Azeri language group, but Turkish one? Because our history and language, as well as the history and language of each people which had lived under the

elmləri namizədi, mərhum C.İ.Cəfərovun, filologiya elmləri doktoru F.A.Cəlilovun əsərləri, 1848-ci il "Kavkaz" qəzeti, müxtəlif ensiklopediya və qəzet məqalələrindən əldə etdiyim məlumatlar əsasında, öz məntiqim ilə söyləməyi lazım bilərəm.

Əvvəla bilmək lazımdır ki, Azərbaycan sözü heç kəs tərəfindən, heç bir qərarla yaradılmayıb. Sözün mənası da başqa ölkələrdə olduğu kimi, xalqın adı ilə "Asər"lər yaşayan ərazi mənasını verir. Dildə Azərlər kimi səslənən Asərlərin ən qədim xalq, tayfa olduğunu mənbə saydığımız qədim məlumatlar (tək-tək sözlərlə olsa da) təsdiq edir. Aslar, Azlar haqda 1848-ci ilin "Qafqaz" (rus dilində) qəzetində xüsusi hissələrdə deyilir ki:

a) "Uzaq əsrlərdə Qafqazda cənubdan şimala və əksinə keçən müxtəlif xalqlar orada müharibələr aparmaqla özlərinə hakimiyyət və sığınacaq axtarmışlar;

b) Kaspî dənizinin şərq sahilini insan-sız düzlər idi, buradakı köçərilər nə dövlət bilir, nə şəhər, onların kəndləri də yox-dur. Qərb sahilini boyu iri şəhər qalıqları, təbii yanan odlar var. Dəniz gah sahilə çıxır, gah çəkilir, ölkə öz yerli xüsusiyyətlərinə malikdir;

c) Qafqaz sözü Koq-Kafğ - yəni geniş dağlar tirəsi deməkdir. Korg-Kaspğ isə Kaspî dağı. Strabon Eratosfenə əsaslanaraq deyir ki, Qafqaz dağlarını Qafqaz xalqları özləri belə adlandırdılar. Başqaları isə Qafqaz sözünü Azların adı ilə bağlayırlar. Bu xalqın dilində Kqoxğ-Azi - qara Azov (Azlar-dağı) deməkdir. Azlar dağı və yasslar dağı sözüne orta əsrlər səyyahları və rus salnamələrində rast gəlinir.

Russians, was interpreted with political purposes in the first place by Russian scientists, which called 'Turks' (Tatars). In such a case it's natural that the Russians, which did not recognize Azerbaijan, Uzbekistan, etc., as countries, considered us as speaking on the language of the state of Turkey, as Turk-speaking countries...

Who are Turks, who are Oguzes, who are Azers (Asers)? I find it necessary to explain in my logics, basing on the works of our linguist scientists: candidate of Philology (deceased) J.I.Jafarov and doctor of sciences in Philology F.A.Jalilov, the 'Caucasus' newspaper of 1848 and various encyclopedias and newspaper articles.

First of all it is necessary to know that the word 'Azerbaijan' was not created by someone's will or order. The meaning of the word is like with other countries says about the territory where the Azers live. The ancient documents (though very scarcely) witness existence of the oldest nation or tribe named the Asers (pronounced like Azers). In 1848, the 'Caucasus' Newspaper wrote about the Azs:

a.) "In the old ages various nations in the Caucasus moved from the south to the north and vice versa, have been fighting in order to find place for themselves.

b.) Eastern shores of the Caspian Sea were lifeless plains, native nomads had no idea of states, or cities, and they even had no villages. On the western part of Caspian Sea there are remains of big cities and there have natural fire

Tarixi məlumatlar Qafqaz Asları və ya Osslarının, Azər-baycan xalqının hissəsi kimi, əvvəllər Ari, İran ərazisində yaşadığına görə İranlı sayılan, bu səbəbdən dili də midiya dilini (Azəri dilini) bilməyən mənbələrdə İran dilli hesab edilmiş midiyalı olduğu bildirilir. Hətta yunan və latın coğraflarının təsvirləri və Çin salnamələrində adı çəkilən Girgan azları eramızdan 3 əsr əvvəl Güclü Parfiya Monarxiyası yaratmışlar. Qafqaz azları, midiyalılar və parfiya azları və ya Dakiyalılar həm dil, həm də fiziki cəhətdən yaxın idilər. Az və Dak qəbilə adıdır. Azların (Asərlərin) məkanı Hindistanla Qafqaz arası ərazi göstərilir.

Qeyd edək ki, bu müəyyənləşdirmələrin eramızdan çox qabaq əsrlərdə olması nəticəsidir ki, türk, oğuz qəbilə adına rast gəlmirik. Dilçi alim C.Cəfərov "Bəzi damğa və işarələrin etimoloji izahı" məqaləsində istinadlar verərək yazır ki, Asları V.Tomson "Mənşəyi məlum olmayan xalq", B.B.Bartold "Qeyri türk", L.N.Qumilyov isə "Sirli xalq" adlandırmışdır. R.Q.Kuzeyev isə aslar etnonimi haqda "Altaydan-Urala qədər böyük bir ərazidə də çox məşhur olmuşdur" deyir. Deməli, etnonim təkcə Qafqazda deyil, dünyanın bir sıra ölkələrində də yaxşı tanınmışdır. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan (Azəri) xalqının kökünün asərlər olması özünü böyük ərazisindəki etnonimlərdə də göstərir. Bu baxımdan C.Cəfərovun əsərlərində As etnoniminin Naxçıvanda Asnı dağı, Asnı kəndi, Asnı tayfası, Asnı çayı, Tumaslı kəndi kimi, Tobas Tovuzda, Dağ Tumaslı, Çay Tumaslı Cəbrayıl rayonunda, Hadrut rayonunda Tağaser (Asərlərin dağı) kimi kənd adı və s. qa-

there. The sea either rises to the shore, or steps back, the country has specific features.

c.) The word 'Caucasus' comes from 'Kog-Kafg', that is, 'wide mountain chain,', and 'Korg-Kasp- means Caspian Mountain. Strabon writes basing on Eratosthenes: "The Caucasus Mountains were named by the Caucasus people themselves. The others link the word 'Caucasus' to the name of the Azs. On the name of this nation 'Kgohg-Azi' means the Azov Sea. In the chronicles of travelers of the middle Ages and in Russian sources we meet the Mountain of Azes and the Mountain of Yasses.

d.) The historic sources consider the Caucasus Azes or Osses as a part of Azerbaijan people, which earlier considered as Arians, and due to the fact that the Arians lived on the territory of Iran, it was considered that they were Iranians (instead of Midians) and spoke Iranian as the sources never knew of Midian (Azeri) language.

e.) Even in descriptions of the Greek and Roman geographers and in Chinese chronicles the mentioned Girgan Azes established a strong Parthian monarchy in 3 century BC. The Caucasus Azes, Midians and Parthian Azes or Dakis had physical resemblance. Azerbaijan and dak are the name of tribes. The territory of the Azes (Azers) was spread between Hindustan and the Caucasus.

It's worth to note that in as these specifications existed in the very early ages before this era, we do not meet the names of Turks or Oguzes. The linguist scientist J.Jafarov in his article "On ety-

lıqları göstərir və bu adların Asərlərlə bağlı olduğu - yaşadığı qeyd olunur.

Əlavə edək ki, deyilişində və mənasında Asər-Azər etnonimi saxlanmış adlar Azərbaycanda çoxdur. Məsələn, Kəlbəcər rayonunda "Az yurdu" ilk tunc dövrü yaşayış yeri, Araz çayı (Ərazilər çayı) kimi. "Aza" Azərbaycanda qədim şəhər olub (Culfadan 20 km. Gilan çayının sahilində) indi də bu ərazidə Aşağı Aza, Yuxarı Aza kəndləri var. Qədim Azərbaycanda Manna padşahının (eradan əvvəlki 8-ci əsrin son rübü) adı da Aza, Asa, Aça çağırılmışdı.

Əlbəttə, dildə işlənən sözləri cürbəcür formalara salmaq, mənə vermək olar. Xüsusən də çox qədimdə işlədilmiş və az qala yaddaşdan silinmiş sözlər. Bəzən dilçi alimlərimiz elə sözlər işlədirilər və elə izahlar veririlər ki, nə deyim... Lakin, onların açar, ilgək rolu oynayanları da az olmur. Görünür As və Az sözləri də bu qəbildəndir.

Mən cavab vaxtında, 60-cı, 70-ci illərə qədər də eşitdiyimdən və deyilənlərdən elə bildirdim ki, azərbaycanlılar yalnız bizik, yəni şimali azərbaycanlılarıq, cənub qardaşlar isə azəri-lərdir. Sonra bir müddət biz də Azəri xalqı adlandıq, sonra isə, nədənsə və kim tərəfindənsə Azərilik qadağan edildi. Hazırda Azərbaycanı cənub və şimal hissələrə bölən Araz çayının adı Ər Asların-Ər Azların - Azərlər çayı sözünün dəyişmiş forması deyilmi?

Başqa bir ad - Azıx. Azıx mağarasının adı haqqında ASE-də göstərilir ki, "Azıx qədim türk dillərində ayı deməkdir. Əslində Azıx - Azlarıq, Aslarıq deməkdir. Qeyd edim ki, 1960-cı ildə Azərbaycan EA Tarix İnstitutunun Paleolit ekspedisiyasının üzvü kimi Azıx mağarasının tapılması və ilk qazıntısı-

mologic interpretation of some stigmas and signs" bring quotes about the Azes by V.Thomson - 'the nation of unknown origins,' B.Bartold - 'non-Turkic,' L.N. Gumilyov - 'mysterious nation.' R.G.Kuzeyev writing about the Azes states that they were 'famous on such a big territory like from Altay and Ural.' Hence, this ethnonym was known not only in Caucasus, but in some other countries of the world, too. It's not surprising that the fact that Azerbaijan (Azeri) nation takes roots from the Asers is proved by etnonyms on the territory of the greater Azerbaijan. In this regard, J.Jafarob in his works notes etnonyms of the Azes in Nakhchivan - Asni Mountain, Asni tribe, Asni River, Tumasly Village, Tobas in Tovuz District, Tumasly Mountain, Tumasly River in Jabrayil District, Taghaser (the Asers Mountain) in Hadrut District and other names of villages and mountain and relates them to the Asers.

Furthermore, there are many names in Azerbaijan, which remained spelling and meaning of the word 'aser'. For example, in Kalbajar District there is a settlement 'Azerbaijan yurdu' of the early Copper Age Araz River (river of the Araxes). There was an ancient city in Azerbaijan named Aza (in 20 km from Julfa, on the shore of the Gilan River). Presently there are Villages Ashagy Aza and Yukhary Aza there. Also, in the ancient Azerbaijan the shah of Manna (last quarter of 8th BC) was called Aza, Asa or Acha.

Of course, in any language it is possible to put the words in different forms

nın iştirakçısı olmuşam. Yadımdadır, ekspedisiyanın rəisi, Azıx mağarasının tədqiqatçısı mərhum prof. M.M.Hüseynovla mən yerli Tuğ, Azox və Salakətin kəndləri əhalisindən mağaranın adını Azıx yox, Kaha, Vırvan (Orvan) (erməniçə mağara) deyə eşitdik və ümumi arxeoloji qaydada əsasən mağaranı yaxın kəndin adı ilə "Azox mağarası" adlandırdıq. Sonralar məlum oldu ki, Azox sözü əslində ASIX-AZIX (Azlarıq) sözünün erməniləşdirilmiş formasıdır.

Azox kəndi haqqında XIX əsrdə yaşamış Baş keşiş M.Barxudaryan yazır ki, "Bu kəndin əhalisinin çox böyük hissəsi 75-80 il bundan qabaq İran Qaradağından köçüb gəlmədirlər, qalanı yerli əhalidir, torpaqları bəy torpaqlarıdır, cəmi 140 evdir və burada 427 kişi, 380 qadın yaşayır. Kəndin şərq tərəfində Orvan adlanan çox dərin, qaranlıq, eyni zamanda qorxulu mağara var. Mağarada qucağında uşaq tutmuş qadın heykəli var. Mağaraya işıqsız və silahsız girmək qorxuludur, ehtiyatlı olmaq lazımdır".

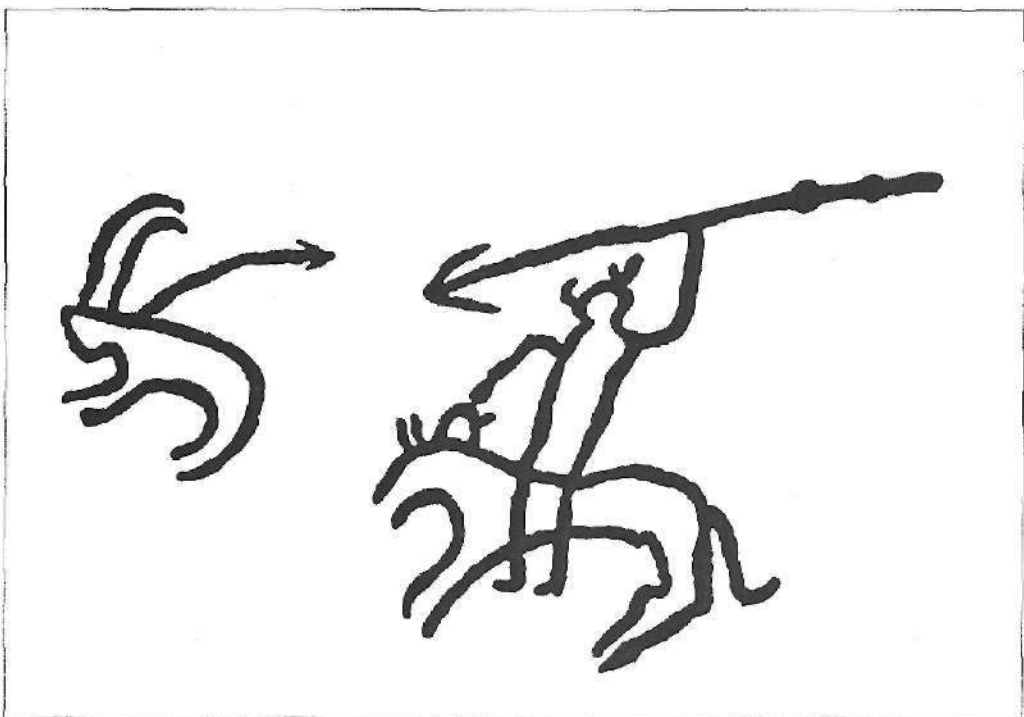
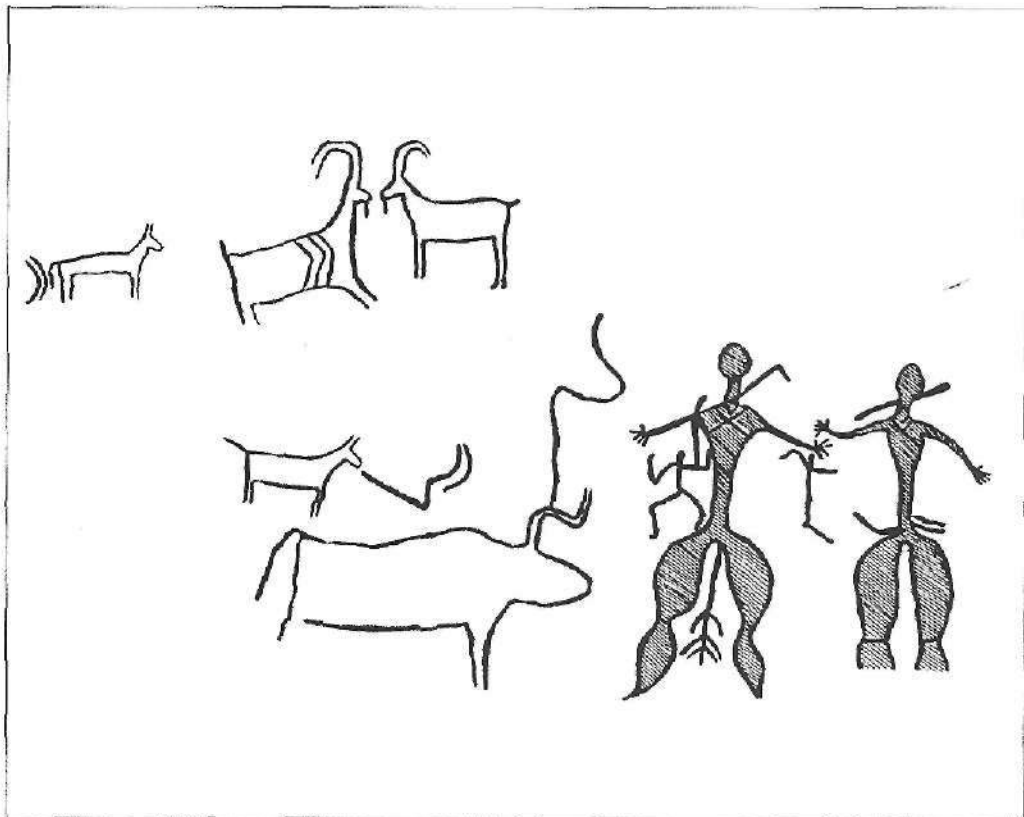
Deməli, XIX əsrin birinci yarısında Türkmənçay müqaviləsindən sonra ermənilərin İrandan Azərbaycana köçürülməsinə qədər Azox kəndinin yerində azərbaycanlılar yaşayan kənd (Azlar-Aslar kəndi), əhalisi Azlar olmuş, özünü Azlarıx anlamında Azıx adlandıran Azərbaycan kəndi olmuşdur. Bu kəndin əhalisi (Azlar - yəni Aslar) XIX əsrdə ermənilər bu yerlərə köçürüldəndən sonra sıxışdırılmış, kəndin adı saxlansa da, (əvvəl ermənilər adını erməni Aystan adını Hayastan deyə qəbul etdikləri kimi) Azıx adı da saxlanıb erməni dilinə uyğunlaşdırılaraq Azox olmuşdur.

Dilçi alim - professor F.Cəlilovun bir

and change their meaning, especially the ones which were used in the past, but are almost forgotten in the current times. From time to time our linguists love using such words or giving such interpretations that I do not even understand them. Yet, many of these words work like keys or lock-picks. Seems like words 'Az' and 'As' belong to this kind of words, too.

In my youth in the 60-70-s I was convinced that we were the only Azerbaijanis, that ism the Northern Azerbaijanis, and our southern brothers were Azeris. Then for some period of time we've been called Azeris, too, and then by someone's decree all of a sudden the word 'Azeri' was forbidden. Presently, the name of the Araz River, which divides Azerbaijan on northern and southern parts seems to be a modified version of 'Ar-Az' (men of Azes)- 'Ar-As'(men of Ases) - River of Azers, isn't it?

One more name: Azykh. The Azykh Cave is explained in the Azerbaijan Soviet Encyclopedia as: "Azykh means 'bear' on the language of the ancient Turks." In fact, Azykh means 'Azlaryg' or 'Aslaryg' (we are Azes (Ases)). I'd like to note that as a member of Paleolith expedition of the Academy of Sciences of Azerbaijan in 1960 I was one of participants in discovering the Azykh cave and its first excavations. I remember, that together with the leader of the expedition, researcher of Azykh Cave, late Professor M.M. Huseynov we have made inquiries from inhabitants of the nearest villages Tuğ,

sıra yazıları da kökümüzün Asərlərdən başladığına, dilimizin də Azəri (Azərbaycan dili) olması məsələsinə işıq salır. Onun "Təhriş olunmuş tariximizə aid yeni sənəd" adlı məqaləsi (45) bu baxımdan maraqlıdır. O, məqalənin başlığı altında, məqalə haqqında iri hərflərlə haqlı olaraq yazır ki, "Bu sənəd Azəri xalqı, onun yaşadığı dövr və yerlər haqqında, "Azərbaycan" sözünün əsl kökü barədə qəti sözlər deməyə imkan verir". Məqalədə bir çox etnonimlərin Asərlərlə bağlılığı haqda (Xəzərlər - X-H-azər-asər; Kaspi - K-As-Pi) Pi - qədim Azərbaycanda tayfa adına qoşulan sonluq), Assur yazılarında Azər bölgəsi (rayonu, qəzası, mahalı, yaşadığı ərazi C.R) adının Strabondan 7-8 əsr qabaq olması haqda və bir sıra lazımı məlumatlar var... "Tayfa (boy) adlarının "ər" sözü ilə işlənməsi geniş yayılmış hadisədir. Məsələn, Xəzər, Suvar, avar, tatar, qəmər, göyər, padar və s. Ona görə də mütəxəssislər düzgün olaraq azər boy adını (etnonimini) az və ər hissələrinə ayırırlar". "...azər, Xəzər və Kaspi sözləri eyni mənşəli olub qədim Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində (bölgə rayon mənasında türk sözü olub Azərbaycan dilində balıq (bölgə balığı) adıdır), (bax, "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti", I cild, Bakı, 1966, səh.314) yayılan boyların adıdır". "Müqəddəs kitabınız "Quran"da İbrahim Peyğəmbərin (s.ə.) atası Azər adlanır". "Azər adı Atropatın yaşadığı dövrdən bir neçə əsr qədimdir və "Azərbaycan" adı azər etnonimindən yaranmışdır. Bizans tarixçisi Feofilikt Simokatta 590-cı ildə Hörmüzün başına gələnləri eşidən oğlu Xosrovun qorxudan Azərbaycana qaçdığını yazır". "Beləliklə, bu gün bir söz olan Azər adının Azərbaycanda yaşayan yerli əhalinin birliyini yarada

Azokh and Salakatin about the name of the cave and they called it Kaha, Virvan (Orvan) (in Armenian - cave), and in accordance with the common archeological tradition to give a name of the closest settlement we named the cave not Azykh, but Azokh Cave. Later it appeared that the word 'Azokh' in fact was the Armenian form of the word Asykh-Azykh (we are Azes).

Archbishop Barkhudaryan, who lived in XIX century writes about the Village of Azokh: The biggest part of population of this village have come here from Iranian Garadagh 75-80 years ago, the rest of it is local population, lands belong to the beys (noble people), there are in total 140 houses and there live 427 men, 380 women. There is a very deep, dark, and at the same time scary cave named Orvan on the eastern part of the village. There is a monument of a woman with a child in her hands in the cave. It is very scary to enter the cave without lights and arms. One should be extremely careful."

Hence, after signing the Turkmanchay agreement in the first half of XIX century and before Armenians were moved from Iran to Azerbaijan instead of the Azokh Village there was a village populated with Azerbaijanis (Azlar-Aslar (we are Azers-Asers) Village)), where the villagers were Azes, which established the village Azykh, meaning 'we are Azes'. After relocation Armenians in this place, they started suppressing the native inhabitants of the village (Azes or Ases), and though the name of the village remained (at first Armenians changed the name onto Aystan

biləcək gücə malik olduğunu da dərk etməliyəm"; "...əlimizdə olan tarixi sənəd Azər adının 3 minillik yaşından xəbər verir" kimi məlumatlar Az-Asər tayfalarının tarixdən çox qabaq olduqlarını təsdiq edir (45).

A.Bakıxanov "Kavkaz" qəzetindəki (39) məqaləsində XLX əsr Azərbaycan əhalisinin yerli qədim tayfaların törəmələri olduğunu və gəlmələrin həmişə Azərbaycan əhalisi içərisində azlıq təşkil etdiklərini təsdiq edir.

Ümumiyyətlə keçmiş Qara dənizlə Hindistan arasında yayılmış azərlərlə (asərlər), azlarla bağlı olan Azərbaycan xalqının türk - oğuz, dilinin türk dili (Azərbaycan türkcəsi) olması haqqındakı bəyatılar xalqımızın keçmişinə böhtandır.

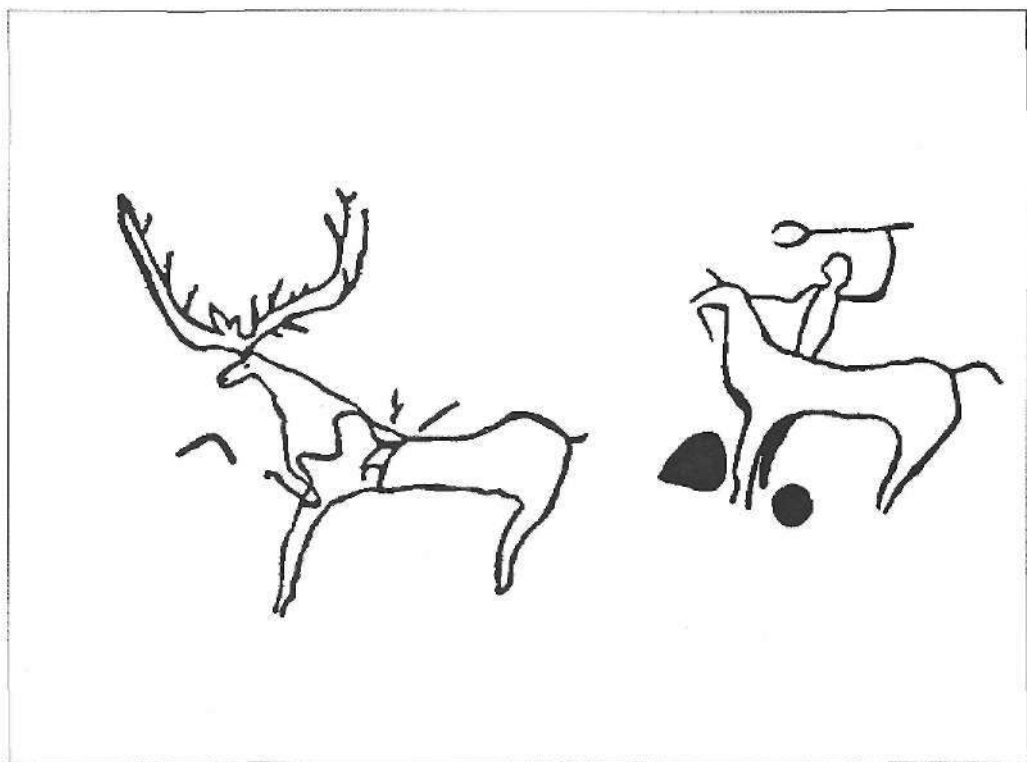
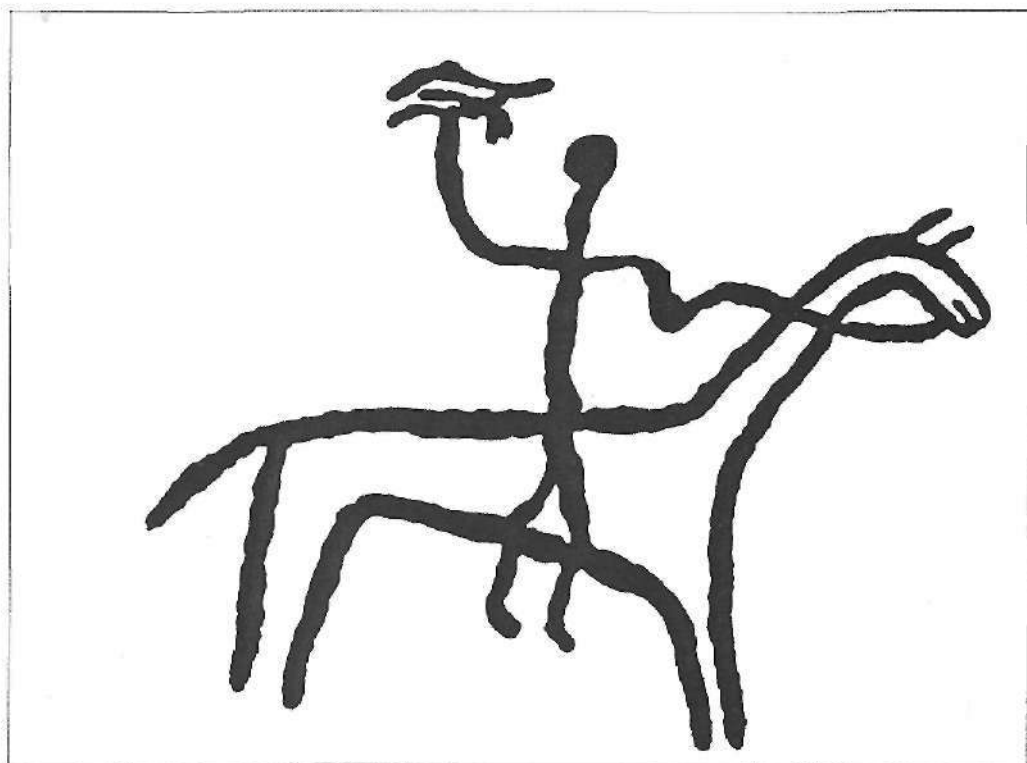
Azərbaycan xalqının kök etibarını kimliyini öyrənmək tarix elminin qarşısındakı əsas məsələlərdəndir. Bu məsələnin dəqiqləşdirilməsi, xüsusilə indiki zamanda, tarixi saxtalaşdırmaqla birliyimizi parçalamağa, bizə sahib olmaq istəyənlərə cavab vermək üçün daha vacib və həyatiyədir.

Azərbaycan xalqının ayrıca xalq olduğunu inkar etmək, onu türkləşdirmək, dilini türkdilli etmək siyasəti hələ əsrin əvvəllərindən, çar Rusiyası kimi başqa irticaçı dövlətlərin də müxtəlif bəhanələrlə Azərbaycana soxulmaq, onu özününküləşdirmək siyasəti yeritdikləri vaxtdan başlanmışdır.

Azərbaycan Cümhuriyyəti vaxtında əlifbamız ilk dəfə ərəb qrafikasından latın qrafikasına keçirilərkən, indiki kimi Türkiyə Respublikasının düzəltdiyi latın formalı qrafika (ö-ö, ü-ü, y-y və s.olmaqla) qəbul etdirilmiş, "Ə"və "X" hərflərinin AXC vaxtında olduğu kimi

(Hayastan)), they adopted Azykh to more Armenian-like form, that is, Azokh.

Philologist F.Jalilov has written several works devoted to our roots coming from the Ases, and he also clarifies certain issues regarding the Azeri (Azerbaijan language). His article named 'A new document on our distorted history' is very interesting in this regard. Under the headline of the article he righteously puts in big letters: "This document allows to talk definitely about the Azeri people, its living period and areas as well as the roots of the word 'Azerbaijan'." Along with multiple samples of relations of many ethonyms with Asers (Khazars-K-H-azer-aser; Caspi-C-As-Pi (Pi - the ending they put to the name of tribe in Azerbaijan), existence of the Aser region in Assyrian documents 7-8 centuries before Strabon, there is some more useful information. "The use of the word 'ar' was a widely spread phenomenon in naming of tribes. For example, Khazar, Suvar, Avar, Tatar, Gamar, Goyar, Paadar etc. That is why the specialists properly separate 'the word 'azer' on 'Azerbaijan' and 'ar'." "...the words Azer, Khazar and Caspi were of same root and represented various tribes living in different parts of Azerbaijan," "In our sacred book, the Koran the Prophet Ibrahim's father is named Azer." "The word 'Azer' is older for several centuries than Atropatena and the word 'Azerbaijan' was created from the ethonym 'Azer.' In 590 AD, the Byzantine historian Pheophilictus Simokatta writes that Khosrov, hearing on what they did to his father Hormuz,

dilimizdən çıxarılması tələbi səslənmişdi. Nə yaxşı ki, sonra 1940-cı ilə qədər latın qrafikalı əlifbamız düzəlişlərlə (ö-ö, ü-ü, y-y, ç-c, g-g, ğ-ğ və s. olmaqla) Azərbaycan üçün xüsusi, milli forma aldı. 30-cu illərdə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə xeyli kitab - dərsliklər, o dövrdə yazılmış əsərlər, klassiklərin əsərləri (oxuduqlarımdan yadımda qalanlardan Füzuli, Firdovsi, Şota Rustaveli və s.) və s. çap olundu. Savadlanmaq və elmin inkişafı üçün ərəb qrafikasının "yaratdığı" çətinlik aradan qaldırıldı. 1940-cı ildə məlum siyasətin hökmü ilə əlifbamız (mənim 6,5 dərs ifi oxuduğum əlifba) slavyan-rus qrafikası ilə əvəz olundu. Onu da qeyd edirəm ki, qonşularımız (ermənilər və gürcülər) bu siyasətə qol çəkmədi, öz əlifbalarını saxladılar. Bizimkilər isə, necə deyərlər, çay gəlməmiş çırmalandı, arx gəlməmiş atdandı. Bərabərhüquqlu respublika kimi bizim də əlifbamızı saxlamağı tələb edən olmadı.

Bu əlifba da 1960-cı illərə kimi cəllanaraq dilimizin əlif-bası oldu. 50 ildə dünya və qonşu xalqlar ədəbiyyatı bu əlifba ilə Azərbaycan dilində çap edildi, bütün yazı işlərimiz bu əlifba ilə aparıldı. Xalqımız savadlandı, elmimiz inkişaf etməyə başladı.

Lakin 1990-cı ildən yeni bir siyasət bizi "latın qrafikası"na, 30-cu illərdə işlətdiyimiz Azərbaycan əlifbasına yox, böyük mübahisələrdən sonra "Ə" və "X" hərflərimiz saxlanılmaqla latın qrafikalı Türkiyə əlifbasına qaytardı.

Hər hansı dil üçün əlifbanın hərfləri danışq dilinə uyğun səslərin yazıda əks olunmaq üçün şərti işarəsidir. Bu işarələrdə də millətə, xalqa xas olan başqa əlamətlər kimi xəlqilik, özünükülük bi-

fled to Azerbaijan." "So, we must realize that one word is capable to unite all the people living in Azerbaijan under the name of Azers." "...we are in possession of a historical document which now allows us to say that the word 'Azer' is three millenniums old." This kind of information testifies that the history of Az-Asers is very old.

A.Bakikhanov in his article in the 'Caucasus' newspaper claims that inhabitants of Azerbaijan in XIX century were successors of ancient tribes and strangers always formed minority in Azerbaijan.

In general, telling stories that Azerbaijan is a Turkic-Oguz nation, and its language is Turkish (Azerbaijan Turkish) while Azerbaijan is related to the Azers (Asers) whose tribes covered the territory between the Black Sea and India is nothing but a calumny.

Studying of the roots and origins of Azerbaijan people are one of the main tasks for our historians. Clarification of this issue is very important and vital especially these days in order to answer those who want to separate us and forge our history.

The policy to deny Azerbaijan's being an independent nation, attempts to Turkify it and its language is known to us since the beginning of XX century by such countries like the Zsar Russia.

During the times of the Azerbaijan Democratic Republic when our alphabet was first time changed from Arab to Latin script, they made us to use the form they've adopted in the Turkish Republic. During the times of the Popular Front

linməlidir...

Dilçi C.Cəfərov hesab edir ki, "Kiril əlifbasındaki səs işarələrinin hamısı Türk (bizə görə elə azların, əsərlərin - C.R.) damğalarıdır. Biz hesab edirik ki, heç bir gəlmə və ya türk istilası qədim və köklü Azərbaycan (Azəri) dilini türk dilinə çevirə bilməzdi. Bizə elə gəlir ki, əlifbamızın tez-tez dəyişdirilməsi, dilimizin türk dili, Azərbaycan türkcəsi olmasında ısrar etmək, özümüzü türklərin və oğuzların qalıqları hesab etmək cəhdləri Azərbaycan xalqı üçün xoşagəlməz sonluqlar yaradar.

Türklər kimdir? Oğuzlar kimdir? Cavab üçün sadəcə olaraq mövcud məlumat kitablarına - ensiklopediyalara müraciət edək.

Türklər etnik cəhətdən XI-XIII əsrlərdə, Səlcuq istilaları dövründə, Kiçik Asiyaya Orta Asiya və İrandan gəlmiş köçəri maldar türk qəbilələri və yerli Kiçik Asiya əhalisindən yaranmışdır. Türklərin xalq kimi formalaşması XI əsrə, millət kimi təşəkkül tapması XX əsrin ilk onilliyinə təsadüf edir.

Tarixçi A.Fazili yazır ki, ... "Parfyan və Sasanilərin dövründə türkdilli etnik qruplar Azərbaycan ərazisindən uzaqda yaşayırdılar. Ona görə də bu dövrdə Azərbaycan ərazisində türkdilli tayfa və qəbilələrin olmasından bəhs etmək düzgün deyildir. Türkdilli tayfalar bu əraziyə ancaq Sasani imperiyası yıxıldıqdan sonra axıb gəlməyə başlamışlar".

Oğuzlar VII əsrin əvvəllərində Türk xaqanlığı tərkibində doqquz oğuz tayfa ittifaqı kimi meydana gəlmişdir. Əsasən Aral gölü hövzəsində yaşayan köçəri maldar tayfa birliyidir. Onlar burada olmuş türk tayfaları ilə qarışmış, XI

there were appeals to remove 'X' and '?' from our alphabet. So good that in 1940-s, necessary amendments were made and Azerbaijan obtained its own national alphabet. In 1930-s, a lot of literature was published on a newly adopted Latin alphabet. The 'complexities' created by Arabic script were removed on the way to literacy and sciences. In 1940-s, in the result of the known politics our alphabet (which I've been learning for 6 and a half years) was changed onto Cyrillic, that is, Russian alphabet. It's worth to note that our neighbors (Georgia and Armenia) did not agree to do the same and were able to keep their alphabets. But in our republic no one came to defend our alphabet. So, we were polishing this alphabet till 1960-s. During 50 years the world literature was published on this alphabet, and all our literary works were published on it, too. Our people got well-educated, the sciences started to develop. However, in 1990-s the new politics returned the Turkish alphabet of 1930-s back. After long disputes the letters 'X' and '?' remained.

For any language its alphabet consists of symbols which are adequate to the sounds used in this particular language. These symbols should contain something specific to nation or people. The linguist J.Jafarov writes: "All letters in Cyrillic alphabet are stigmas of the ancient Turks. We consider, that the frequent changes of the alphabet, attempts to convince people that our language is Turkic language or Azerbaijan Turkish, and we are the remains of the Turks and Oguzes will create unpleasant conse-

əsrin əvvəllərində bir hissəsi Səlcuqlarla İrana, İraqa, Azərbaycana və Anadolu yarımadasına yayılmışlar, 1030 və 1040-cı illərdə Azərbaycana gəlmişlər (48). XI-XIII əsrlərdə onlar yerli əhəldən sayca xeyli az idi və onların gəlişi Azərbaycanda heç cür etnik inkişafın arasıkəsilməyən davamını poza bilməzdi.

Beləliklə, oğuzlar və türklərin Azərbaycana gəlmə tarixi eramızdan əvvələ getmədiyi, Asərlər (Azərlər) haqda məlumatların daha qədimliyi azərbaycanlıların soy kökündə türk-oğuz komponentinin olmasını inkar edir. Bu məsələ ilə əlaqədar söylədiklərimizdən sonra Azərilərin kök etibarilə türk olmasında, oğuz olmasında israr edənlər, hətta türklərin də çox qədim zamanlardan Azərbaycan torpağından gedib, sonra yenidən öz vətəninə (Səlcuqlar-Oğuzlar sifətilə) qayıtmalarını hesab edənlər də axır məqamda türkə üstünlük verirlər.

Bəli, Azərbaycan bəşəriyyətin yaranma ocaqlarından biridir. Azərbaycandan ətraf ərazilərə onların babaları - Asərlər (Azərlər) yayılmış, sonra Orta və Mərkəzi Asiya ərazilərində yerli türklərlə qarışmış "öz yurduna" - Azərbaycana qayıtmışsa və azərbaycanlıdırsa, daha türk niyə olsun? Yox, əgər doğrudan da heç buradan getməmişdən də türk olmuşlarsa, bəs asərlər, azəri, Azərbaycan adları haradandır? Əlbəttə, bu kimi suallar çoxillik xüsusi axtarışlar tələb edir. Gələcəkdə bu istiqamətdə tədqiqatlar aparılması, Azərbaycan xalqının əsl kökü, keçmişinin aydınlaşdırılması vacib və artıq günün tələbi məsələsidir.

Biz Qobustanda qədim qayaüstü təs-

quences afterwards.

Who are the Turks? And Oguzes? Let's just have a look at the reference books: the Encyclopedias.

From the ethnic point of view, Turks were originated from the cattle-breeding tribes, coming from the Central Asia and Iran to the Smaller Asia, and the local population of the Smaller Asia in 11-13th cc. AD. Completion of forming of Turks has started in XV century, and their self-consciousness started in the first decade of the XX century.

Historian A.Fazili writes: "...During the reign of Parthians and Sasanides, the Turkish-speaking groups lived far away from Azerbaijan territory. That's why in this period of time it's not quite right to claim that there were Turkish-speaking tribes in Azerbaijan. Turkish-speaking tribes started to flow into this country only after the downfall of the Sasanides empire.

In the beginning of the VII century AD there were 9 Oguz tribes emerged in the Turk Khaganate. This was a union of nomad tribes, usually dealing with cattle-breeding, which lived in the basin of the Aral Sea. They got mixed up with the local Turk tribes, and one part of them penetrated with Selchuks into Iran, Iraq, Azerbaijan and Anadolu peninsula, in 1030-1040- they entered Azerbaijan (48). In XI-XII centuries they made a relatively small part of population and their invasion into Azerbaijan could interfere the permanent process of the ethnic development at all.

Hence, intervention of Turks and Oguzes occurred not before this era, and

virlər, onları burada 15-20 min ildən çox dövr ərzində yaradanların Azərbaycan xalqının babaları - asərlər olmaları haqda arxeoloji tədqiqatlarımızın nəticələrini, məntiqimizə əsasən fikir və mülahizələrimizi qısa şəkildə təqdim etdik. Əlbəttə, bu məsələlər haqda geniş izahla, bütöv məlumat vermək, yazılması böyük vaxt və imkan tələb edən çox böyük həcmli kitablarda mümkündür. Bizim bu kiçik həcmli işdə qarşıya qoyulan məqsəd üçün nəticələrimiz aşağıdakılardır:

1. Azərbaycan Azıx mağarasında aparılmış tədqiqatlara görə dünyada insanın yaranma ocaqlarından biridir.

2. Qobustan Azərbaycanın qədim mədəniyyət ocağı, onun sonuncu 15-20 minillik tarixi, qədim incəsənət abidələrinin yaranması və inkişafı yollarını əks etdirən "güzgü"dür.

3. Qobustan abidələri çox böyük bir tarixi dövr ərzində yaranmışdır. Qobustan müxtəlif dövr abidələrinin kiçik bir ərazidə saxlanması, qədim qayaüstü təsvirlərin mövzu müxtəlifliyi, kompozisiyahlığı və real çəkilişi cəhətdən analoqu olmayan "Açıq səma altında muzey"dir. Bu muzey-qoruğun ərazisində göstərilən bütün tarixi dövrlərə aid məskənləri (düşərgə və yaşayış yerləri) onlarda arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmış maddi-mədəniyyət qalıqlarının (əmək alətləri, silahları, məişət avadanlığı və bəzək əşyaları) nümunələrini, insan əlinin izi kimi saxlanmış hər cür tarixi abidə və sənədləri orijinalda görmək olar.

4. Qobustanda həyat (hələlik əldə edilmiş maddi dəlillərə görə). Yuxarı Paleolit dövrünün sonlarında - mezolit (orta daş) dövrünün əvvəlində başlamış

information about the Azers (Asers) is much older and it denies existence of Turk components in our roots. Those who insist that Azerbaijanis are Turks and Oguzes by their origins, even that in very old times Turks left Azerbaijan lands and then came back again to their native land (as Selchuks and Oguzes), keep giving advantages to Turks.

Yes, Azerbaijan is one of origins of the mankind. Our forefathers Azers (Asers) spread away from this land, then mixed with local Turks in Central and Middle Asia and then turned back to their 'homeland'. But why do you call the Turks if they are Azeris? If they stayed here all the time and had never departed this land, then where the names of Azers (Asers) and Azerbaijan came from? No doubts, these kind of questions require a thorough investigation as it is a requirement of today to carry out researches in this regard to define the genuine roots of Azerbaijan people and to clarify its past.

We have briefly represented the results of archeological researches of the ancient on-rock drawings and ancestors and forefathers (Asers) of the Azerbaijan people, which have been living on this land for more than 15-20 millenniums. Of course, we could write huge and comprehensive books requiring too much time and efforts. The goals we've been aiming towards with this small publication are as follows:

1. Upon the researches in the Azykh cave, Azerbaijanis one of the origins of creation of the mankind in the world.

2. Gobustan is the ancient centre of Azerbaijan culture, its 'mirror,' reflect-

və minillər boyu, eramızın orta əsrlər dövrünə - islamın gəlməsinə qədər davam etmişdir. İslamın gəlməsi, onun "canım yalnız Allah yarada bilər" prinsipi (saxlanmış adət-ənənə ilə bağlı canlıların təsvirləri çəkilsə də) onların reallığının itməsinə, sxematikləşməsinə səbəb olmuşdur. Daha sonrakı dövrlərdə isə Qobustandan maldarlar mülayim iqlim şəraiti ilə əlaqədar qışlaq kimi istifadə etmişlər.

5.Qobustanın qayaüstü təsvirlər kolleksiyasının yaranma səbəbləri dini fantastik uydurmalar və ovsunçuluqla deyil, həyatla, həyatilik inamı ilə bağlıdır. Qobustanda üst paleolit dövründən (e.ə. 18-15-ci minilliklərdən) başlayan həyat 15-20 min ildən çox davam etmişdir. hələ daş dövrünün sonlarında bu ərazidə məskən salmış ibtidai adamlar ovsunçuluq və yığıcılıqla məşğul olmuş, sonra heyvanları əhliləşdirməyi və əkinçiliyi öyrənmiş, müxtəlif sənət sahələrinə yiyələnmiş, tarixin sonrakı mərhələlərinin həyat tərzini keçmiş və bütün bu dövrlər ərzində özünün gördüklərini, düşündüklərini, mədəni səviyyəsini, həyat yolunun inkişafını əks etdirən abidələri - ibtidai incəsənət əsərlərini, qədim qayaüstü təsvirləri bizə miras qoymuşlar.

6.Qobustanda "Firuz" və "Kəniyə" daş dövrü düşərgələrində aşkar edilmiş qəbirlərdə uyumuş adamların kəllə sümüklərinin antropoloji tədqiqi onların müasir azərbaycanlılarla eyni antropoloji tipə mənsub olduğunu, qədim qobustanlıların müasir azərbaycanlıların babaları olduqlarını təsdiq etmişdir. Azərbaycanlılar milyon yarım il bundan əvvəl (Azıx mağarasında Quruçay mədəniyyəti dövründən) Cənubi Qafqazda yaşamağa başlamayla böyük bir ərazidə, Şərqi aləmin-

ing its history and development direction since 15-20 millenniums ago.

3.Gobustan monuments were created in a very long historic period. So many diverse historic periods were gathered in a relatively small part of the land, which makes it a unique 'open-air museum.' In this museum, situated on the territory of national park, one can find any historic period and settlements (camps and living areas), originals of material remains, arms, tools, household items and decorations, traces of a human hand discovered during archeological excavations.

4.Life in Gobustan (so far, in accordance with material evidences) appeared in the end of the Upper Paleolith - beginning of Mezolith (Middle Stone Age) and continued millenniums till the Middle Ages when religion of Islam had emerged. Development of Islam and its basic principle that 'only Allah can create a living creature' has brought to loss of reality and schematics in the drawings. In the further periods, cattle-breeders started to settle down villages here in Gobustan area due to its climatic features.

5.The creation reasons of collections of on-rock drawings in Gobustan are not related to religious and mystical fantasies and witchcraft, but belief in life. Since the Upper Paleolith era life was created in Gobustan in 18-15 millenniums ago and kept living for more than 15-20 millenniums. The prehistoric men which settled down here in the end of Stone Age were busy with hunting and harvesting, then later - with animal domestication and learning of farming, succeeded in arts and left us their her-

də ən qədim Qobustan qayaüstü təsvirlər mədəniyyətini, ilk tunc dövrünün Kür-Araz mədəniyyətini, Tunc dövrünün Boyalı qablar, Xocah-Gədəbəy, Talış-Muğan sonrakı dövrlərin Yaloylu təpə, Kür qəbirləri və s. mədəniyyətlərini yaratmış, Azıxdan başqa Mustye dövründə Tağlar mağarasında, Qərbi Azərbaycanda Avey dağında "Daş Salahlı" və Dəmcilli mağaralarında, Şıxlı kəndi ətrafında, Ceyrançöldə, Köçəsgər kəndi yanındakı açıq paleolit düşərgələrində yaşamışdır. Tarixdə Asərlər, Azlar adı almış, eyni dilli (azəri) tayfalar və qəbilə birləşmələrindən yaranmış kaspilər, midiyalılar, atropatenlər və albanların nəvə-nəticələri olan azərbaycanlılar Qafqazda ən qədim yerli xalqdır.

7. Soy kökü asərlərlə (azərlərlə) bağlı olan, indiki türk aləmi adlandırılan ərazilərin qədim qayaüstü təsvirlər mədəniyyətinin ilkin yaranma ocağı olan Azərbaycan əhalisini göstərilən mədəniyyətin yarandığı dövrdən çox gec Mərkəzi Asiyadan çıxma, tarixi dövrcə azərlərin nəvə-nəticələri ola biləcək türklər-öğuzlar hesab etmək düz deyil, bizi türkləşdirmə, millətimizi inkar etmə siyasəti ilə bağlı uydurmalarıdır. Bəzən abidələrlə zənginliyinə görə "Yeraltı muzey" adlandırılan Şimali Azərbaycanın ərazisində ilk dəfə aşkara çıxarılmış yeni abidənin oxşarını Azərbaycanın cənub hissələrində və başqa millətlər yaşayan qonşu ərazilərdə tapan bəzi tarixçi və arxeoloqlarımız qədim mədəniyyətimizin də, xalqımızın da yerli yox, kənardan gəlmə olmasına meyli edirlər. Mən onlara Kür-Araz mədəniyyəti adı almış ilk tunc dövrü mədəniyyətinin yayıldığı Azərbaycan ərazisində (cənubda Urmiya gölü ətrafı, cənub-qərbdə - Şərqi Anadolu,

itəge: incredible images reflecting what they saw and thought about, their cultural level and way of life.

6. Anthropologic research of the skulls discovered in the tombs in 'Firuz' and 'Kenize' settlements of Stone Age in Gobustan proved that the ancient Gobustanis are forefather of the modern Azerbaijanis. A million and a half years ago (since Guruchay cultural era at Azykh cave) with birth of life on a big area the Azers created visual culture of on-rock drawings, Kura-Araz culture of the early Copper era, painted plates of the Copper era, Lhojaly-Gedabey, Talysh-Mughan, in the following times - Yaloylu peak, Kup tombs etc., and other culture, beside Azykh Cave the Taghlar Cave in Mustye times, in the western Azerbaijan in 'Dash Salahly' and Dəmcilli caves on the Alev Mountain around the village of Shikhly, in the opened settlements at Jeyranchol, Kochasgar Village; they got the names Azers or Asers, and the Azerbaijanis, which were created from the mixing Midians, Atropatenians and Albanians, are the oldest nation in this region.

7. The vast territories presently called as Turkish-speaking areas are originated from the Azers (Asers), Azerbaijan was the centre of the ancient culture of on-rock drawings in Gobustan, and it's not proper to claim that Turks come from the Azers (Asers). Though the Northern Azerbaijan usually called as 'museum under open air' due to numerous memorial complexes on its territory, some historians and archeologists have a tendency towards claiming

qərbdə Ağrı dağı, bütün indiki "Ermənistan" ərazisi və Soğanlığa qədər Gürcüstan ərazisi, şimalda Baş Qafqaz dağları, şərqdə Kaspı dənizi) özümüzü dərk etməyə, özümüzlə qiymət verməklə milli kimliyimizə hörmət etməyə çağırıram.

that our ancient culture as well as the whole nation is not of local origins, but from somewhere abroad. I appeal to them to maintain respect in the issues of evaluation and specification of our national identity.

ƏDƏBİYYAT - BIBLIOGRAPHY

1. М.М.Гусейнов. Древний палеолит Азербайджана. Баку-1985.
2. İ.M.Səfərzadə. Qobustan qayalarında təsfiirlər. Материалы по истории Азербайджана. Труды Музея Истории Азербайджана, том II, Баку-1957, стр.99-114.
3. Наскальные изображения Кобыстана. Труды Инст-та Истории, том, XII, Баку-1958, стр.20-79; Гобустан (Наскальные изображения). Баку-1973.
4. F.M.Muradova. Qobustan tunc dövründə, Bakı-1979.
5. Ф.М.Мурадова, Дж.Н.Рустамов. Памятники Гобустана, Баку-1986.
6. Səfərqulu Rüstəmov - Qobustan dünyası, Bakı-1994.
7. Azərbaycan sakinləri istehsalədici təsərrüfatın meydana çıxması dövründə. Mezolit və Neolit dövrü, Azərbaycan tarixi I cild, II fəsil, Bakı-1998.
8. Ю.А.Савватеев. Наскальные рисунки Корелии. Петрозаводск-1983.
9. П.П.Ефименко. Первобытное общество, Киев-1953.
10. В.Е.Ларичев-Алтамира - трагедия и величие. Открытия Дона Марселино с Де Саутуоллы, сб. Звери в камне, Новосибирск-1980. Стр.8-35.
7. Д.Рустамов. Новые наскальные изображения в Гобустане. Тезисы докладов посвящ. итогам полевых археологических исследований в 1970 году в СССР. Тбилиси-1971, Стр.125-126.
8. Г.М.Асланов. Сцены охоты, изображенные на камнях Абшерона. Тезисы докладов посвящ. итогам полевых археологических исслед. В 1970. Тбилиси-1971. Стр.127-128.
9. Г.М.Асланов, П.А.Гаджиев. Художественно-технические особенности наскальных рисунков Абшерона МКА, том 7. Баку-1973. Стр.56-63.
10. Г.С.Исмаилов. Исследование наскальных изображений в верховьях р.Тертер АО.1976. М.,1977. Стр.491-492.
11. Vəli Əliyev. Gəmiqaya abidələri, Bakı-1992.
12. Məhəmməd Hafızadə. "Qaradağ" ilkin insan mədəniyyəti ocağı, "Məhdə azadi" nəşriyyatı 1998. fars dilində (Qaradağ: xastgahe Təməddone əvvəliyyəye insan)
13. М.Рудинский.Камяна могила. Киев-1961.
14. Б.Д.Михайлов Каменная Могила путеводитель, Запороже РИО "Издатель" 1990.
15. В.М.Катович. Древние писанницы горного Дагестана, М.-1976,
16. В.И.Марковин. Наскальные изображения в пределах Севере-восточного Дагистана СА-1958 №1. Стр.147-162.
17. Ю.А.Савватеев. Залавруга, часть 1, Ленинград-1970; его же наскальные рисунки Корелии, Петрозаводск-1983.
18. В.И.Ровдоникас, Наскальные изображения Онежского озера и Белого моря. Часть 1-2; М-Л, 1936 и1938.
19. О.Н.Бадер. Каповая пещера палеолитическая живопись, Москва-1965.
20. А.П.Окладников. Петроглифы Ангары. М-Л.1966;
21. А.П.Окладников, Петроглифы Забайкалья, часть 1 и 2, Л.1969, 1970;
22. А.П.Окладников, Петроглифы Нижнего Амура. Ленинград-1971;

23. А.П.Окладников, Петроглифы Байкала, Новосибирск-1974.
24. Г.В.Шацкий, А.П.Окладников, Рисунки на камне. Ташкент-1973. Я.А.Шер. А.П.Окладников, Петроглифы Средней и Центральной Азии. Москва-1980.
25. М.К.Габуня, А.К.Векуа. Петроглифы Патара Храми, Тбилиси-1980.
26. А.П.Окладников. Петроглифы Монголии. Ленинград-1981.
27. Мах Саррадет-Фонт-де-Бауме ен Перизорд-1973.
28. Эммануэль Анати. Наскальное искусство района Боарио Терме-Дарфо, предварительное сообщение в кн. Первобытное Искусство, Новосибирск-1976.
22. Анри-Лот. В поисках фресок Тассилии, Москва-1962.
23. В.Б.Мириманов-10000 лет Африканского искусство, журнал Иностранная литература №12, 19, 68. Стр.255-264;
24. В.Б.Мириманов, Г.А.Чернова. Искусство Африки, Москва-1965.
25. Ю.А.Савватеев. О некоторых чертах в различиях в наскальных изображениях Карелии и Скандинавии. Тезисы докл. Второй науч.конф. по истории, экономике, языку и литературе Скандинавских стран и Финляндии. Стр.26-30. Москва-1965.
26. З.А.Абрамова. Изображение человека и палеолитическом искусстве Евразии. М.-Л., "Наука"-1966.
27. Б.И.Пиотровский - Маглемозе СИЭ. Том 8, стр.880.
28. F.M.Muradova. Qobustanda qədim Sitayış yeri. Tarix və onun problemləri. Nəzəri, elmi, metodik jurnalı, №1, səh.144-148, Bakı-1997.
29. Дж.Н.Рустамов. Раскопки стоянки Гайарасы в Гобустане. Сборник. Палеолит Кавказа и сопредельных территорий. Стр.95-97. Тбилиси-1990.
30. И.М.Джафарзаде. Наскальные изображения Кобыстана (Азербайджанская ССР). Сборник - Археологические исследования в Азербайджане, Баку-1965. Стр.25-27. Гобустан-1973. Стр.15.
31. И.М.Джафарзаде-1973, Камен №201 на стр.273, рис. на стр.314.
32. R.M.Qasimova. Azərbaycan xalqının entogenezi paleoantropoloji və antropoloji (somotoloji) materiallar əsasında. Tarix elmləri doktoru, alimlik dər. almaq üçün elmi məruzə formasında təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı-1997.
33. Р.М.Касимова. Первые Палеоантропологические материалы Кобыстана. Мат. к сессии посвящ. итогам полевых археологических и этнографических исследований в 1971 г. в СССР, Баку-1972, стр.7-8.
34. Р.М.Касимова.Первые Палеоантропологические находки в Гобустане, журн. Вопросы антропологии-1974 в 46, стр.158-162.
35. Ş.C.Rüstəmovə - Qədim baliq ovu səhnəsi. Azərbaycan dövlət quruluşunun bərpə olunması gününə həsr olunmuş elmi konfransın əsərləri. Bakı - "Elm"-1991. Səh.7-9.
36. Thor Heyerdahl. The Azerbaijan Connection. Curnal. Azerbaijan international, New-York-1995, c.60-63, 76.
37. Z.M.Bunaydov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı-1989, səh.169.
38. А.Н.Фазили. Мүасир Иран тарихшүнәшлигиндә Азәрбајҹанının қәдим етник тәркibi мәсәләләри. Азәрбајҹан халқının мәншәји вә формалашması üzрә семинарın materialları. Тезисләр, Bakı-1966, səh.3-4.

39. "Кавказ" газета политическая и литературная. За 1848 год, подшивка №1, Azərbaycan EA Kitabxanası, s / 2941.
40. С.İ.Сəfərov. "Bəzi damğa və işarələrin etimoloji izahı". Türk dilinə dair etimoloji və tarixi-morfoloji tədqiqlər (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). Bakı-1987, səh.29-37.
41. Г.С.Исмаилов, Н.С.Ибрагимов. Исследование древних наскальных изображений на Кельбаджарском плоскогорье. Тезисы докл. Конф. "Великий Октябрь и развитие археологической и этнографической наук в Азербайджане". Баку, Элм-1988, стр.23-25.
42. Сəfər Сəfərov. "Asərlər kimdir" məqaləsi. (Əlyazmasında səh.35.)
43. А.К.Джафаров. Мустерская культура Азербайджана (по материалам Тагларской пещеры), Баку-1983 г.
44. М.М.Нүсəyнов, Avey dağında daş dövrü mağarası. Azərb.SSR EA məruzələri - 1959. С.XV, №11. Səh.1071-1075;
45. М.М.Нүсəyнов, Daşsalahlı mağarasında Mustye düşərgəsi. Azərbaycan SSR EA xəbərləri. İctimai elmlər seriyası.1959, №6, səh.17-33.;
46. М.М.Гусейнов, Авейдагские палеолитические пещерные стоянки. Автореферат дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук. Тбилиси-1960 г.
47. М.М.Мансуров. Нижний палеолит Западного Азербайджана. Автореферат дис. на соиск. уч. ст. канд. ист. наук. Тбилиси-1960 г.
48. С.Н.Рүстəmov. Daş dövrünün yeni tapıntıları. Tarix və onun problemləri. Nəzəri, elmi, metodik jurnal №1. Bakı=1997, səh.115-125.

MÜNDƏRİCAT

CONTENTS

- Ciriş **7** Introduction
- Qobustanın qədim
qayaüstü təsvirləri **13** Ancient on-rock
drawings in gobustan
- Qobustanda arxeoloji
qazıntılar və tədqiqatların
nəticələri haqqında **41** On results of archeological
excavations and researches
in gobustan
- Azərbaycanlıların
soykökü haqqında **67** On the origins
of the azerbaijanis
- Ədəbiyyat **90** Bibliography

Cəfərqulu Rüstəmov,
**QOBUSTAN-AZƏRBAYCANIN
QƏDİM MƏDƏNİYYƏT OCAĞI**

(azərbaycan və ingilis dillərində)

Bakı, Nurlar, 2006

Yığılmağa verilmişdir: 21.08.2006

Çapa imzalanmışdır: 04.09.2006

Kağız formatı: 70 x 100 ¹/₁₆

Şerti ç.v.: 6,0

Sayı: 1000 ədəd

Sifariş: 149.

N U R L A R

NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA MƏRKƏZİNDƏ

ofset üsulu ilə çap edilmişdir.

Bakı-Az1122, H.Zərdabi pr. 78. Tel: 4977021, 4971362.

Faks: 4971295. E-mail: office@nurprint.com